

PROCES MARGINALIZACIJE ŽIDOVA U BIZANTU: DRŽAVNA I DUHOVNA VLAST, TREĆI STALEŽ I ŽIDOVİ OD 5. DO 7. ST.

Ivo Goldstein

U odnosu na siromaštvo i malobrojnost izvora koji ih spominju, o Židovima u Bizantu je pisano relativno mnogo.¹ Brojni su pregledi ili sinteze bizantske povijesti koji spominju ili s manje ili više detalja objašnjavaju kakav je bio položaj Židova u državi.² Neki su istraživači, pak, svoja djela posvetili isključivo Židovima,³ a drugi su u djelima crkvenih otaca i pisaca pronalazili odjeljke ili čitave radove koji su govorili protiv judaizma i Židova, pa su ih onda izlagali kronološkim redom.⁴ Međutim, čini se da su i jedni i

¹ Dvojbena je da li bi valjalo pisati veliko ili malo slovo — dakle, Židovi ili židovi. Naime, očigledno je da u Bizantu i izvan njega (Arapski poluotok, na primjer) Židovi nisu samo potomci onih koji su se dobrovoljno ili prisilno iseljavali iz Palestine još od 4. st. pr. n. e, pa sve do 2. st. n. e, nego su to i judaizirani prastanovnici tih prostora. Stoga je u većini slučajeva židovstvo samo oznaka religiozne pripadnosti, a ne narodne ili čak nacionalne opredijeljenosti. Stav da se ipak piše »Židov«, a ne »židov« više je navika stečena u suvremenosti i u ovom radu nalazi isključivo opravdanje kao ustupak tradicionalizmu.

S druge strane, bez želje da se upuštam u moderne lingvističke raspre, pitanje je da li bi konzekventno valjalo upotrebljavati izraz »Židov« ili ga koji puta zamijeniti s »Jevrej« ili »Jevrejin«. Naime, u latinskim izvorima pojavljuje se isključivo naziv »Iudaei«, ali u grčkom i »Ioudaioi« i »Ebraioi«, što bi dosljednim prevođenjem uistinu moralo biti »Židovi« i »Jevreji«. No ti termini nisu tada imali značenje koje im se danas pripisuje. »Ioudaios« se upotrebljavao za Židova u suvremenosti, a »Ebraios« se koristi pretežno za događanja iz Starog zavjeta. Stoga nema razloga ne pisati dosljedno »Židov«. O suvremenim dilemama u Hrvatskoj, vidi S. Goldstein, Potomstvo naroda izabranog, Biblija i opstanak židovskog naroda, Kritika 12, svibanj—lipanj 1970, 287; te S. Rendić, O imenu Židova, na i. mj., 406—410.

² J. B. Bury, History of the Later Roman Empire, 2. ed., N. York 1958, I—II; J. Pargoire, L'Église byzantine de 527 a 847, 3. ed., Paris 1923; L. Duchesne, L'Église au VIème siècle, Paris 1925; E. Stein, Histoire du Bas—Empire, t. I, Paris 1959 (284—476); t. II, Paris 1949 (476—565); A.H.M. Jones, The Later Roman Empire, 284—604, I—II, Cambridge 1964; Aikaterines Hristofilopoulou Buzantiné istoría, A. 324—610, Athinaí 1986.

³ Podatke o člancima vidi u daljnjim bilješkama. Najznačajnije knjige su: S. Dubnow, Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, t. III—IV, Berlin 1926; J. Parker, The Conflict of the Church and the Synagogue, London 1934; J. Starr, Jews in the Byzantine Empire, 641—1204, Athens 1939; J.E. Seaver, Persecution of the Jews in the Roman Empire (300—438), Kansas 1952; S.W. Baron, A Social and Religious History of the Jews, t. III—IV, N. York 1957; A. Sharf, Byzantine Jewry, London 1971.

⁴ Parker (bilj. 2), 27 ff.; također, Seaver (bilj. 2), 19 ff.; L. Williams, Adversus Judaeos, Cambridge 1935. Knjiga je vrlo informativan pregled velikog broja an-

drugi u većini slučajeva propuštali dovoljno jasno naglasiti jednu očiglednu činjenicu: da se od vremena Teodozija (379—395) i donošenja tzv. Teodozijevega zakona pa do, otprilike, vladavine Heraklija (610—641) položaj Židova u Carstvu silno pogoršao, odnosno, došlo je do njihove »marginalizacije« u različitim društvenim područjima.⁶ Ni istraživači koji su analizirali djela crkvenih pisaca nisu previše pozornosti posvetili činjenici da su i ti rani kršćanski autori, gotovo u istom ritmu kao i zakoni, postajali sve nepomirljiviji protivnici judaizma, a kasnije i Židova samih.⁷

Osim toga, čini se da se na prikladan način nisu vrednovale vijesti suvremenih kroničara i historičara, dakle, izvora koji nisu neposredno povezani ni s državom, a ni sa crkvenom hijerarhijom. Podataka o Židovima u njima je relativno mnogo i oni su, uglavnom, do sada, prenošeni mehanički, kao puke obavijesti o pojedinim zbivanjima. Njih se tretiralo u kategorijama istinitosti — da li su se opisani događaji uistinu dogodili ili ne. Međutim, te bi informacije posredno mogle kazivati ponešto i o stavovima samih autora, a možda i o nazorima društvenih krugova iz kojih su autori potjecali (pretežno, čini se, intelektualnih u najširem smislu riječi). Čak bi te obavijesti ponekada mogle biti i svjedočanstvo o shvaćanjima i ponašanjima širokih narodnih slojeva. Tek uklapajući razmišljanja i reagiranja onih koji vladaju, onih koji se mole i onih koji rade,⁸ stvorit će se mozaik društvenih pogleda i akcija karakterističnih za društvo ranobizantske epohe i njegov od-

tičkih i srednjevjekovnih tekstova o Židovima i judaizmu. U njoj se, međutim, izriče i stav o suvremenosti: »ovi tekstovi ne mogu biti od praktične koristi kako bi netko očekivao ... suvremena oružja u našoj borbi mišljenja nisu samo drugačija, nego, za naše vrijeme, i neusporedivo bolja« (Uvod, XV). Autorova je osnovna misao misionarski rad među Židovima i u tom svjetlu gleda i ondašnje događaje, pa, konstatira »da možemo simpatizirati Heraklijeve postupke (prisilno pokrštavanje — I.G.), jer je to bila kamena masa (misli se — Židovi — I.G.) koja se nije uklapala u strukturu države i osiguravala uporište onima koji su tu strukturu željeli srušiti (Williams, 152). Nova knjiga na istu temu, ali nedostupna: H. Schreckenberger, *Die Christliche Adversus—Judaeos Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld* (1—11. Jh.), Frankfurt 1982.

⁶ Samo Baron (bilj. 3), t.III, 3; piše da »se nakon briljantnog svjetla koje je isijavalo iz stvaranja Talmuda istovremeno u Babilonu i Palestini, židovski život najednom izgubio u gustoj magli ... Židovi su sada iskusili tešku sudbinu u prijašnjim vremenima namijenjenu njihovim vlastitim sektama...« Donekle suprotno tvrdi Sharf (bilj. 3), 57: »okolnosti pod kojima su Židovi živjeli nisu se mnogo više izmijenile zbog nasilja nad njima, nego li zbog nametljive Justinijanove legislature. I u vrijeme Heraklija isti su ih zakoni nastavili štittiti...« H. Grégoire, *Review of J. Starr, Jews in the Byzantine Empire, 641—1204, Athens 1939, Renaissance, II—III, New York 1945, 478, zajedno s još nekolicinom autora (vidi, npr., P. Charanis, *The Jews in the Byzantine Empire under the first Paleologi, Speculum 22, 1947, 75—7*), smatra da je u razdoblju 641—1204. došlo samo do tri vjerska progona. Zaključuje: »kada bi se i značenje tih progona revidiralo, to bi išlo u prilog tezi o apsolutnoj toleranciji« (479). Grégoireov je stav proturječan: iako priznaje da je bilo progona, pokušava ih apstrahirati. Ako su zabilježena samo tri progona Židova, inače su oni morali živjeti u skladu s restriktivnim odredbama Teodozijevega i Justinijanovih zakona.*

A. Andreades, *Oi Ebraioi en tó Buzantinó krátei, Epeteris Etaireías Buzantinón Spoudón, VI, 1929, 30 ff.*; J. Mann, *Texts and Studies in Jewish history and literature, I; Cincinnati 1932, 10—14*; A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, 85*, također smatraju da nije u Bizantskom Carstvu bilo »sustavnog antisemitizma«.

⁷ Vidi, Williams (bilj. 3).

⁸ Ovdje parafraziramo poznatu teoriju G. Dumezila o »trois ordres« — tri reda — klase — koje postoje u svakom predindustrijskom društvu. Nju analizira za srednjevjekovni period G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme, Paris 1975*, koja je u bizantologiji ostala bez odjeka.

nos prema Židovima.⁹ Konačno će se stanje oblikovati tek međuzavisnim djelovanjem svih triju faktora, s tim da će u nekim razdobljima jedan od njih, moguće je, biti angažiraniji u protužidovskim mjerama i akcijama.

Neke od ideja o Židovima naslijeđene su iz antike. Međutim, neki će faktori, zahvaljujući promjenama u kasnoj antici, moći svoja mišljenja nametati društvu neposrednije nego ranije: kršćanstvo se upravo u razdoblju kojim se bavimo identificira s idejom Imperija i organizira po uzoru na Carstvo. S procesom municipalne dekadanse nestaju postupno upravljačke strukture antičkog municipija, a njih nadomještaju kršćanske. Umjesto carske uprave koja se raspada, stvara se teokratska integracija u smislu crkvenog uređenja kao konfederacije autonomnih zajednica iste vjere. Biskup postaje važna ličnost kasnoantičkog društva, pa je njegov formalan i neformalan utjecaj bio sve veći. Tako se i mišljenje crkve o Židovima i prijedlozi konkretnih akcija mogli općenito lakše nametati društvu u kasnoj antici nego li ranije.¹⁰

Stanovništvo nekih dijelova Carstva bilo je opterećeno tradicionalnim antižidovskim osjećanjima: na helenističkom Orijentu, posebice u Antiohiji i Aleksandriji, sukobljavali su se Židovi i njihovi sugrađani još od 4. i 3. stoljeća pr. n. e. Takvi se osjećaji nikada nisu posve zatamili, i kada je helenizirano, grčko stanovništvo prihvatilo kršćanstvo, njihova shvaćanja su se o Židovima vremenom uklopila u mišljenje koje je njegovala crkva.¹¹

Rimljani su u prvo vrijeme bili naklonjeni Židovima, jer su oni, održavajući veze između svojih zajednica raspršenih po cijelom Sredozemlju, učvršćivali i veze između udaljenih dijelova Carstva, a Židovi su, bili zahvalni Rimljanima jer su im garantirali vjerske slobode. Kasnije, kada je počela ubrzana i opća romanizacija, Židovi su se jedini opirali i navlačili na sebe mržnju. Monoteizam i isticanje vlastitoga naroda kao izabranoga, bili su povod i uzrok nemirima, pogotovo kada su pokušavali širiti judaizam među romanskim stanovništvom.¹² Rimljani nisu željeli zabranjivati judaizam, nego su se brinuli o sigurnosti Carstva, koju su Židovi svojim ponašanjem ugrožavali.

Židovski ustanci 66—70. n. e. i 132. godine samo su potakli rimsku nepovjerljivost i bili uzrok raseljavanju — dijaspori, ali nisu prouzročili opću vjersku nesnošljivost.¹³ Neki dijelovi bizantskog društva — prvenstveno

⁹ To je dijelom učinio Parker (bilj. 3). Njegovo činjenicama bogato izlaganje neki puta prenosi diskusiju u suvremenost i postaje polemičnije nego što bi trebalo biti. Vidi, primjerice, str. 33, 158. Seaver (bilj. 3), neočekivano završava svoju knjigu s 438, zanemarujući time mnoge kasnije i važne događaje. Po Seaver, 84, »Židovi su u Rimskom Carstvu u 4. stoljeću iskusili niz nedaća koje su ih od privilegiranog građanskog prava svele na ugnjetavačko progonstvo«. Da je Seaver propustio spomenuti događaje 5. i 6. st. ispravno je primijetio i Parker, J., Review of Seaver's book, *Journal of Roman Studies*, 43, London 1953, 235.

¹⁰ F. Lot, *La fin du Monde Antique et le Debut du Moyen Age*, Paris 1968, 39—65; L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris 1949, 526—8; Vidi također »*Liber regulae pastoralis*«, *Patrologia Latina* (PL) 77, 23—94. O tome, A. Guillou, *L'éveque dans la société méditerranéenne* (VI—VIIs.), *L'Ecole des Chartes*, 131, Paris 1973, 5—19. Posebno za bizantsku povijest i za ovo razdoblje: *Corpus juris civilis*, ed. Schoell et Kroll, 1928, t.III, *Novellae*, Novella 81, koja daje svećenima veće ovlasti izvan crkvene jurisdikcije.

¹¹ P.P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios*, Cambridge 1970, 25 ff.

¹² Parker (n. 3), 23—26.

¹³ Vidi, H.J. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960; J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire romain, leur condition juridique, économique et sociale*, Paris 1914; J. A. Crook, *Law and Life of Rome*, London 1967, 280. Također, Parker (bilj. 3), 20—23.

intelektualci — okrenuti tradicionalnim vrijednostima Carstva, ideji Rimskog Imperija, prenet će ovo mišljenje i Židove smatrati ponajprije elementom koji ugrožava političko jedinstvo Carstva.¹⁴

Naposlijetku, nije sve ovisilo ni o crkvenoj ni o svjetovnoj vlasti, niti o široko rasprostranjenim shvaćanjima koja su mogla poticati narod na akciju. Povijest ovih vremena često je nepredvidiva. Bez obzira na ideologiju apsolutne vlasti, inicijativa je ponekada ležala i na pojedincu koji misli drugačije nego li većina. Uostalom, rijetki povijesni podaci u slučajno sačuvanim izvorima ilustriraju tek neke od trenutaka u procesu marginalizacije Židova. Oni su svakako nedovoljni da bismo cjelovito osvijetlili taj proces u detaljima. Vrlo je izvjesno, stoga, da ne znamo koji dio stvarnosti pomoću tih podataka upoznajemo, niti kako je upoznajemo — nisu li to primjeri veće ili manje tolerancije prema Židovima, nego li što je bilo uobičajeno u tom trenutku. Međutim, bez obzira na sve ove rezerve i ograde, proces marginalizacije Židova tekao je relativno ravnomjerno tokom više od dva stoljeća bizantske povijesti.

Već u vrijeme Konstantina Velikoga (324—337) kršćanstvo je bilo »štovanje Boga«, a judaizam je nazvan »pokvarenom sektom«.¹⁵ Teodozije je zakon objasnio položaj Židova (i drugih nekršćana) u društvu, ali, za razliku od vremena Konstantina, krenuo i korak dalje: izričito se tvrdi da ispovijedanje židovske religije nije zabranjeno nijednim zakonom,¹⁶ zatim, kao i u stara vremena, Židovi zadržavaju stare privilegije i mogu imati vlastite svečanosti i birati vjerske poglavare.¹⁷ Nijedan Židov nije mogao biti kažnjen zato što ispovijeda svoju vjeru,¹⁸ a nije smio ni stradati od vatrenih kršćana,¹⁹ koji, pak, nisu smjeli javno vrijeđati židovske svećenike.²⁰ Ovakve odredbe, čini se ostavljaju Židovima velike slobode, ali već njihovo donošenje, odnosno, potvrđivanje prava židovske zajednice u kršćanskoj državi predstavlja izvjesnu neravnopravnost. Budući da je očito bilo napada na Židove, na njihove sinagoge, na dostojanstvenike, trebale su biti predviđene i kazne:²¹ za prekršaj po članu 26 (bilj. 19), kršćanin je trebao od Židova otprijeti kaznu i udaranje (temperent leasione persecutioneque), a u drugom slučaju, za prekršaj po članu 11 (bilj. 16); kršćanin bi bio podvrgnut »odgovarajućoj kazni« s time da se ne precizira tko bi ju i kako trebao odrediti i izvršiti (ultionis sententiae subiugetur). Teškoće u kažnjavanju postaju jasnije kada se zna za velik broj slučajeva u kojima krivci za paljenje sinagoga uopće nisu bili kažnjavani, pa je čak i neke od njih podržavao i sam dvor.²²

¹⁴ R. Janin, *Les Juifs dans l'Empire byzantin*, Echos d'Orient, t.15, Paris 1912, 126—133, to negira, tvrdeći da »Bizantinci od svojih prethodnika nisu preuzeli stav o Židovima« (126), ali to ne objašnjava detaljnije.

¹⁵ Codex Theodosianus, Libri XVI, Textus, t 1/2, ed. T. Mommsen, P. M. Meyer, reprinted 1971, lib. 16, 8, 1. Parker (n. 3), 178, o nekim manje važnim zabranama Seaver (n. 3), 68 ff. detaljno informira o Teodozijevoj vladavini i tadašnjem anti-židovstvu.

¹⁶ Codex Theodosianus (CT), lib. 16, 8, 9; Argenti (n. 11), 39.

¹⁷ CT, lib. 16, 8, 13—15; Argenti (n. 11), 39.

¹⁸ CT, lib. 16, 8, 21; Argenti (n. 11), 39.

¹⁹ CT, lib. 16, 8, 26; Argenti (bilj. 11), 39.

²⁰ CT, lib. 16, 8, 11; Argenti (bilj. 11), 39.

²¹ U CT, lib. 16, 8, 21, car spominje »široko rasprostranjeno paljenje sinagoga i kuća, te napade na pojedince«, te podsjeća kršćane da će Židovi za nedjela biti kažnjeni u sudnici, a ne izvan nje.

²² Vidi na primjer, John of Ephesus (Ivan Efeski), *Life of Eastern Saints*, *Patrologia Orientalis* (PO) 18, 676—84.

Neravnopravnost Židova očitovala se i na druge načine: bili su izloženi mogućnosti teškoga kažnjavanja ukoliko bi bili krivi za neku akciju koja je mogla ugroziti interese kršćanske crkve. Ako su pokušali preobratiti kršćanina na judaizam, bili bi optuženi za zločin protiv Boga (*ad maiestatis crimen*),²³ a oni koji bi pokušali ili čak počinili obrezivanje kršćanina — to se smatralo kastracijom — bili bi osuđeni na oduzimanje imovine i vječni izgon.²⁴ Ukoliko su nagovarali kršćanina ili pripadnika neke druge vjere da prijeđe na judaizam (često se upotrebljava izraz »*perversitas Judaica*«), bili bi podvrgnuti »strogosti zakona«.²⁵ Nisu smjeli imati robove kršćane, a nisu se ni smjeli ženiti kršćankama.²⁶

Ukoliko bi se dogodilo da Židovi kazne kršćanina koji bi povrijedio njihova prava, neodređenost sankcija (kazna i »udaranje«) otvarali su mogućnost stvaranju novih nesporazuma i zloupotreba.

Postojanje judaizma u kršćanskom Carstvu trebalo je svjedočiti o pobjedi kršćanstva, o ispravnosti kršćanskog tumačenja Biblije. Stoga se nastojalo posrednim sredstvima suzbiti daljnje širenje judaizma — vjerojatno po načelu — nema, barem za sada, prisilnih pokrštavanja, ali ni novih, čak ni dobrovoljnih prelazaka na judaizam. Međutim, neki kršćani su, bez obzira na ove odredbe, simpatizirali judaizam, pa su čak i prelazili na njega. Čini se da u to vrijeme kršćanstvo i judaizam nisu još neprijatelji, nego se smatraju suparnicima.²⁷ »Mnogi od onih koji pripadaju nama i kažu da vjeruju u naše učenje pohode njihove proslave i čak sudjeluju u njihovim veseljima«, tvrdi Ivan Zlatousti (Krizostom) krajem 4. stoljeća.²⁸ U Egiptu se subota (*sabbath*, šabat) — tradicionalni židovski dan blagovanja — slavio u kršćanskim krugovima i u 5. stoljeću.²⁹ U Antiohiji je u 4. stoljeću, posebice među ženama viših slojeva, postalo vrlo moderno slušati židovske propovjednike.³⁰ U 6. su stoljeću neki kršćani čak provodili obrezivanje, a neki su u crkve donosili tefillim i mezuze, tipična židovska obilježja.³¹ Sve je to moralo izazivati akciju kršćanskih svećenika.³²

Prvi su se radovi na temu »*Adversus Judaeos*« u kršćanskoj literaturi pojavili možda čak već u 1. stoljeću n. e., a zasigurno ih je bilo mnogo u drugom.³³ Međutim, u najranijoj fazi interesi kršćanskih pisaca bili su ponajviše usmjereni na to da se razjasne razlike između judaizma i kršćanstva, i da se, ukoliko je to moguće, pridobiju Židovi. U pismu koje je navodno napisao Barnaba, prigovara se Židovima zbog neshvaćanja osnova kršćanskoga učenja, zbog neprihvatanja Krista kao sina Božjega, zbog obrezivanja,

²³ CT, lib. 16, 8, 19; Argenti (bilj. 11), 40.

²⁴ CT, lib. 16, 8, 26; Argenti (bilj. 11), 40.

²⁵ CT, lib. 16, 8, 22; Argenti (bilj. 11), 40.

²⁶ CT, lib. 16, 9, 5; Hristofilopoulou (bilj. 2), 176.

²⁷ R.L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews*, Los Angeles 1983, 66—94.

²⁸ Idem, 35.

²⁹ Vidi Sharf (n. 2), 33, bilj. 89.

³⁰ S. Ioanni Chrysostomi *Adversus Judaeos*, *Patrologia Graeca* (PG) 48, 843—942. Također, Wilken (bilj. 27).

³¹ Sharf (bilj. 2), 33; također, S. Kazan, *Isaac of Antioch's Homily against the Jews*, *Oriens Christianus* 47, 1963, 94—6. O Izakru iz Antiohije vidi: *Dictionnaire de theologie*, t. VIII, Paris 1924, 8—10; *Lexikon für Theologie und Kirche*, Band 5, Freiburg 1960, 772.

³² Usprkos pojedinačnim izljevima antižidovskih osjećaja, crkveni koncili 4. stoljeća vrlo su se rijetko, bavili Židovima. Vidi Parker (n. 3), 174 ff.; Crkvena hijerhija nije pokušavala utjecati na unutrašnji život židovskih općina, jer je imala druge načine da nameće volju.

³³ Vidi Williams (n. 4), 3 ff.

proslave sabbatha, razlikovanja čistoga od nečistoga mesa. Svi ovi prigovori nisu, ipak, nikada imali neko drugo osim isključivo duhovnog, teoretskog značenja.³⁴ Prvi se puta, čini se, Židovi optužuju za ubojstvo Krista u djelu »Demonstratio adversus Judaeos« Hipolita, napisanog oko 238. godine.³⁵ Autor odmah u početku naglašava — »često slaviš, ti Židove, što si osudio na smrt Isusa iz Nazareta«,³⁶ ali kasnije ne iskazuje ekstremnije protužidovske stavove i u većem dijelu traktata pokušava dokazati sve prednosti Kristova učenja.

Ivan Zlatousti je oko 387—9. godine pisao vatrene »Homilije protiv Židova«.³⁷ »O Židove, ovdje leži čudo«, tvrdi Krizostom, »koje ste Vi raspeli na križu, koji je razapet razorio Vaš hram, raselio Vaše ljude, a Vaš narod rasuo po čitavu svijetu... i čak ni sada Vi ne priznajete plemenita djela i volju i snagu njegovu«³⁸. Glavni mu je argumenat istovremeno uništenje hrama i rađanje kršćanstva,³⁹ a Židove smatra pravedno i stalno kažnjavanim za ubojstvo Krista. Iz nekih dijelova »Homilija« dade se zaključiti da ih smatra i poslanicima Satane u njegovu stalnom iskušavanju kršćana. Ako ju i nije eksplicitno formulirao, Krizostom je u svakom slučaju osjećao židovsku opasnost nad kršćanstvom. Sva djela, pa i ovo, vrlo su brzo prevedena na latinski, sirijski i druge jezike, te su imala veliki utjecaj na kasniji razvitak kršćanskoga mišljenja. Konačno, prevođenje ovih tekstova na ruski jezik u 11. stoljeću poklapa se s prvim pogromima u ruskim zemljama za vrijeme Vladimira (972—1015).⁴⁰

Međutim, uloga crkve u budućim antižidovskim djelovanjima nije niti može biti potpuno jasna. Mnogi suvremeni pisci »Adversus Judaeos« bili su vrlo poštovani — kao Atanasije iz Aleksandrije,⁴¹ Grgur iz Nise,⁴² Ivan Zlatousti, i drugi, ali je teško povezivati njihovo posvećivanje s njihovim antižidovskim tekstovima. Opusi su im obimni i razmatraju najrazličitije teološke teme. Čini se vjerojatnijim da su njihove ideje (ne napisane, već izražavane u svakodnevnim djelatnostima), mogle umnogome utjecati na ponašanje ni-

³⁴ Idem, 14—27. Vidi, također, Lexikon (bilj. 31), t. I, 1255—56.

³⁵ Vidi, Williams (bilj. 4), 53—55. Tekst: PG 10, 787—94.

³⁶ Idem, PG 10, 788.

³⁷ Vidi, Williams (bilj. 4); Schreckenberger (bilj. 4); Dubnow (bilj. 3), t. III, 227 ff.; također, PG, Indices, Paris 1912, 130—131. Parker (bilj. 3), 276, detaljno objašnjava ovu materiju. Vidi, Efrem Sirijski (umro 373), Ephraem Syri opera omnia, Roma 1732—46; C. Emereau, Saint Ephrem le Syrien, Paris 1918; O Efreemu, Lexikon (bilj. 31), t. 3, 926—929, s bibliografijom. Također, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, t. 15, 390—7. Seaver (bilj. 3), 36, tvrdi da je Efreмова mržnja prema Židovima jača od mržnje bilo koje crkvenog pisca prije ili poslije. No, za našu Efremu nije od presudne važnosti, jer njegova djela nisu bila osobito utjecajna ni za njegova života, a ni poslije smrti. Također, Aphraates, »The Persian Sage«, Patrologia Syriaca, vol. I. O Afraatu, vidi Lexikon (bilj. 31), t. 1, 687—8; Dictionnaire d'histoire (bilj. 37), t. 2, 1482—3. Iako se »Disputatio adversus Judaeos« obično pripisuje njemu, Dictionnaire, 1482, tvrdi: »Disputatio je napisana 800 godina nakon razorenja hrama u Jeruzalemu, pa zbog toga ju nije mogao napisati naš autor«. Konačno, Grgur Nazijanski je kompilirao »Testimonia adversus Judaeos« u kojima je naveo 21 argumenat protiv Židova. Vidi, PG 46, 193—234. Također, Seaver (bilj. 3), 39.

³⁸ PG 48, 884 (čitave »Homilije« 847—943). Također, Parker (bilj. 3), 151 ff., posebice 163 ff.

³⁹ Wilken (bilj. 27), 163.

⁴⁰ Vidi, P. Hauptmann, Russische Christenheit und Ostjudentum, Kirche und Synagoge, vol. 2, Stuttgart 1970, 639—67. Ovaj podatak neposrednije objašnjava utjecaj Krizostomovih spisa, iako, naravno, oni ne mogu biti ni glavni, a ni jedini uzrok progona. Takvu je neposrednu svezu u Bizantu mnogo teže utvrditi.

⁴¹ Bibliotheca Sanctorum, t. 2, Roma 1962, 522—47.

⁴² Idem, t. 7, 194—204.

žeg svećenstva i naroda, zato što su Ivan (398—404) i Grgur (379—381) bili cariogradskih patrijarsi, a Atanasije je bio patrijarh u Aleksandriji (od 328. nadalje, u nekoliko navrata).

Iako su bili patrijarsi i bezrezervno prihvaćeni kršćansko učenje, čini se da svoja razmišljanja o Židovima duguju većim dijelom i pretkršćanskim shvaćanjima. Ivan Zlatousti je rođen u Antiohiji koja je, zajedno s Aleksandrijom, bila kolijevka tadašnjeg antisemitizma.⁴³ Grgur je rođen u Kapadokiji,⁴⁴ a Atanasije u Egiptu, ali umire u Aleksandriji.⁴⁵ Općenito se smatra da su njihovi roditelji već bili kršćani,⁴⁶ ali kršćanstvo njihovih predaka nije moglo biti dugoga vijeka.

Za ovakvim propovjedima crkvenih otaca uslijedila su i društvena ograničenja — 404. godine Židovi su bili isključeni iz vršenja nekih poslova u upravi, od 418. zabrane su se u tom pogledu umnožile, da bi, konačno, 425. godine, svi poslovi, kako civilni tako i vojni, Židovima bili zabranjeni.⁴⁷ Iznimka je bila samo obavezno prihvaćanje članstva u gradskim kurijama. To je moglo značiti i određenu društvenu počast, ali je u osiromašenom kasnom Carstvu, kada su gradovi mogli sakupljati sve manje novca, moglo značiti i velik financijski gubitak. Naime, država je obvezivala kurijale da porez sakupljaju sami, a eventualne manjkove u prihodima od poreza (oni su bili razrezivani po gradovima), morali su osobno nadoknaditi. Konačno će Justinijanova Novela iz 537. godine ovakve postavke i otvoreno i logično dovesti do kraja: po njoj, Židovi nikada ne smiju uživati pogodnosti posla, nego samo moraju biti kažnjavani i patiti zbog nepogodnosti.⁴⁸

Ovo je razdoblje bilo, čini se, i prekretnica u ponašanju naroda. Još 383. godine neki su kršćani podmetnuli vatru u sinagogu u Kaliniku, gradu na Eufratu. Kada je Teodozije bio obaviješten o događaju, naredio je da tamni biskup ponovo izgradi sinagogu, a odgovorni monasi kazne. Kasnije je odustao.⁴⁹

U Aleksandriji je 412. godine patrijarh postao Ciril. Namjera mu je bila da istisne pogansku znanost iz škola i oslabi židovsku zajednicu koja je tradicionalno bila jaka u ovom gradu. Židovi su mrzili Cirila i on je iskoristio

⁴³ Vidi, Argenti (bilj. 11), 27—32; N. A. Sherwin—White, *Racial Prejudices in Imperial Rome*, Cambridge 1967; John Chrysostom and his Time, by C. Baur, 4 vol., BVA, 1988; *Jews, Greeks and Christians. Essays in honor of W. D. Davies*, Leiden 1976. *Bibliotheca* (bilj. 41), t. 5, 670 ff.

⁴⁴ H. Jedin und a., *Atlas zur Kirchengeschichte*, Freiburg 1970, 51.

⁴⁵ *Bibliotheca* (bilj. 41), t. 2, 522.

⁴⁶ Grgurov otac, također imenom Grgur, bio je po svojem pokrštenju biskup u Nazijanzu — *Bibliotheca* (n. 41), t. 7, 195. Postoje i ikonografske prezentacije ovog događaja — vidi, na primjer, Paris, *Bib. Nat.*, Graec. 510, 87v.

⁴⁷ Godine 404. zabranjeno im je da budu »agentes in rebus« (o »agentes«, vidi, Jones (bilj. 2), t. 1, 578—82) — CT 16, 8, 16; Jones (bilj. 2), t. 2, 946; Sharf (bilj. 3), 21, 36; Parker (bilj. 3), 200 ff. Izbačeni su iz vojske i iz civilnih službi: CT, lib. 16, 8, 24.

⁴⁸ Sharf (bilj. 3), 21, 36. *Corpus juris civilis* (CJC), t. III, Novella 45: »Iudaei et (Samaritani) praetextu religionis curiali conditione libererentur, sed curialibus muneribus obnoxii sint, privilegiis vero eorum non fruuntur«. Sinagoge su bile oslobođene dužnosti ukonačivanja vojske (CT 7, 8, 2 — također CJC, t. II, *Codex Justinianus* (CJ), 1, 9, 4); a službenici u njoj uživali su imunitet nalik onom kršćanskih svećenika. Po Konstantinovim zakonima samo su dvije ili tri osobe iz svake sinagoge uživale tu privilegiju (vidi, CT, 16, 8, 3; 8, 4; 8, 13; također, Jones (bilj. 2), t. 2, 946). Ovaj je imunitet na Zapadu ukinut godine 383. Na Istoku je potvrđen godine 397. Vjerojatno je opozvan 2 godine kasnije, a zasigurno ga više nije bilo za Justinijana (CT 12, 1, 99; CJ 1, 9, 5).

⁴⁹ Wilken (bilj. 27), 53. Vidi također, vrlo opširno o tom vremenu, Dubnow (bilj. 3), t. III, 234 ff., 257 ff.

jedan njihov istup protiv njega i pronio glas da su Židovi zapalili jednu od velikih gradskih crkava. Došlo je do sukoba kršćana i Židova u kojem je poginulo dosta kršćana.⁵⁰ Tada je Ciril, iako na to nije imao pravo (za takve stvari bio je nadležan civilni ili vojni upravnik), protjerao sve Židove, a njihovu su imovinu mogli kršćani slobodno pljačkati.⁵¹

U ovo vrijeme po Carstvu lutaju grupe fanatiziranih monaha čiji su ciljevi pokrštavanje Židova i pogana i uništavanje njihovih hramova. Barsam Sirijac predvodi 40 klerika koji u Feniciji, Palestini i zemlji Arapa pretvaraju sinagoge u crkve između 419. i 422. godine. Samo koju godinu kasnije oni pale sinagogu u Rabat Moabu (u današnjem Jordanu), a konačno Barsam predvodi protužidovske nemire u Jeruzalemu uz parolu »Exsurgat Deus et dissipentur omnes inimici«⁵² (neka ustane Bog i neka budu razbijeni svi neprijatelji).

Takvi su se događaji ponavljali i nešto kasnije — krajem 5. st. je sv. Sergije, živeći u nekom mjestu koje je nastanjivalo mnogo Židova, svaki dan prolazio pokraj njih i govorio im da su pogubili Boga, napadao ih, i, radikalizirajući svoje stavove, tvrdio da »oni koji su razapeli sina Božjega ne bi trebali uopće živjeti«. Jednoga su dana on i njegovi učenici zapalili sinagogu, a na njenom su mjestu sagradili kapelicu. Iako su se Židovi žalili, nisu ništa postigli. Kapelica je ostala, a sinagogu koju su Židovi sagradili na drugom mjestu« Sergijevi su učenici ponovo zapalili.⁵³ I za Justinijanove vladavine (527—565) neke su svećeničke zajednice u Maloj Aziji pretvorile 7 sinagoga u crkve. One su djelovale pod pokroviteljstvom Teodore, štoviše, tvrdi se da ih je ona i osnivala, a po njezinoj smrti 548. brinuo se o njima sam Justinijan.⁵⁴ Jasno je da takve skupine država nije mogla kontrolirati. Carstvo je po neki puta čak i poticalo takve aktivnosti. Bili su to neformalni pritisci koji su mogli djelovati i mnogo efikasnije u cilju zastrašivanja i, konačno, pokrštavanja Židova nego li oni službeni (koje je neposredno provodila državna ili crkvena vlast). Tokom 5, 6. i 7. stoljeća takvi će se postupci ponavljati, što je očigledan pokazatelj radikalizacije naroda.

Godine 417. u Immu, oko 50 km istočno od Antiohije,⁵⁵ Židovi su uhvatili dječaka—kršćanina, pribili ga na križ, te ga spalili. »Kada je car za to čuo, dostojno je kaznio Židove«.⁵⁶ Nemoguće je ustanoviti da li se događaj

⁵⁰ Bury (bilj. 2), I, 216—8; Seaver (bilj. 3), 15—7. Socratis historia ecclesiastica, PG 67, 760—65. Karakteristično je da se spominju samo kršćanske žrtve, iako je u takvim tučama moralo biti žrtava s obje strane. Seaver analizira događaj u poglavlju »Jewish persecution of Christians«, zanemarujući očividnu činjenicu da pripovjedač nije bio objektivan.

⁵¹ Sharf (bilj. 3), 27, sumnja, čini se s pravom, da je takva odluka ikada dosljedno provođena. Dokazuje da su Židovi živjeli u Aleksandriji i u 5. i u 6. st. 30-ih godina 5. st. Ciril je bio pristalica monofizitizma, pa se može reći da je ovaj sukob bio prvi u nizu između Židova i pristalica monofizitizma ili drugih istočnih hereza.

⁵² Vidi, F. Nau, Deux épisodes de l'histoire juive sous Theodose II (423 et 438), d'après la vie de Barsauma le Syrien, Revue des études juives (RdEJ) 83, Paris 1927, 184—206.

⁵³ John of Ephesus, Lives of Simeon and Sergius, Patrologia Orientalis (PO) 17, 84—111.

⁵⁴ Idem, Lives of the Eastern Saints, PO 18, 676—84.

⁵⁵ Vidi, Murray's Classical Atlas, London 1963, 12.

⁵⁶ Theophanis Chronographia, ed. de Boor, Lipsiae 1885, t. I, 83, Glagol »krémamái« može značiti »razapeti«, ali i »objesiti«. Vidi, Liddell—Scott, Greek—English Lexicon, vol. I, 993. Također, S. Senc, Grčko-hrvatski rječnik, Zagreb 1910, gdje je navedena samo alternativna »objesiti«. Međutim, de Boor odabire značenje »razapeti« koje je ovdje preciznije.

uistinu zbio onako kako je opisano, ali snažna simbolika koja izbija iz priče — dijete, k tome još i kršćansko dijete, njegova nevinost, pribijanje na križ, podsjeća na optužbe kojima su Židovi bili zasipani u kasnijim stoljećima — da su za vrijeme svojih vjerskih rituala ubijali kršćansku djecu. Takva optužba se nije pojavljivala u djelima kršćanskih pisaca u kasnoj antici i očito je, barem u ovo vrijeme, vezana uz duboke predrasude i nepoznavanje judaizma i Židova koji su živjeli u narodu. Isto je tako vrlo karakteristično da se kaže kako je car pravedno kaznio »Židove«, a ne »počinitelje« što bi mogao biti i povod za nove, osvetničke akcije.

Ipak, kršćanski su predrasudi bili isključivo religiozne prirode. Oni, naravno, nisu mogli biti rasni, jer (iako, primjerice, Prokopije govori o »*ethnos Ebraion*« — narodu Židova)⁵⁷ mnogi Židovi nisu imali nikakve veze s Palestinom i bili su samo judaizirano stanovništvo na teritoriju Rimskog Carstva.⁵⁸ To pokazuje i primjer pjesnika Romana Meloda koji je, iako porijeklom Židov, u doba Justinijana pisao žestoko intonirane protužidovske pjesme.⁵⁹ Židovi su samo prihvaćanjem kršćanstva mogli iskupiti sve grijeha i postati ravnopravni — smatralo se da je mnogo lakše prihvatiti samo Novi zavjet, kada se Stari priznaje, nego li preuzeti čitavu Bibliju, kao što su to morali pogani. Stoga je koncil u Halkedonu 451. i mogao odrediti da se klerik smije oženiti Židovkom, ako se ustanovi da je ona prethodno pokrštena.⁶⁰

Veliki udar tradicionalnom židovskom jedinstvu i solidarnosti zadan je 399. kada je Arkadije (395—408) naredio da Židovi moraju prestati sa slanjem tzv. »*aurum coronarium*« svom (židovskom) patrijarhu u Jeruzalem, da valja prestati s takvom »pljačkom« (depraedatio) i da sav novac koji na taj način stigne patrijarhu valja slati u državnu blagajnu (ad nostrum aerarium).⁶¹ 5 godina kasnije car je tu odluku opozvao, dajući na znanje da je to učinio zbog svoje »blagosti« (clementia),⁶² ali je 429. Teodozije II. takvu uredbu ponovio. Otada su svi odrasli Židovi morali redovito plaćati ovaj porez riznici, na koje ostalo stanovništvo nije bilo obavezno. Time je ukinuta i ustanova patrijarha u Jeruzalemu, pa je umnogome oslabljena i veza između židovskih zajednica. I rabini su izgubili autoritet, jer preporuke o ponašanju više nisu dolazile iz Svete zemlje.

Prošlo je vrijeme kada je Tertulijan mogao pomirljivo napisati, iako je i njegova nakana bila, u krajnjoj liniji, pokrštavanje Židova. »Nitko još nije mogao Židove preobratiti niti pogane pokrstiti, ako redom nije izložio

⁵⁷ Procopius (Proc), *De aedificiis*, Loeb Classical Library, VI, 2, 21—23.

⁵⁸ Stoga je, čini se, depasirana i suvišna konstantacija, Argenti (bilj. 11), 60, da tadašnji »antisemitizam« nije imao rasni, već isključivo religijski karakter.

⁵⁹ Romanos Le Mélode, *Hymnes*, I—IV, Paris 1964—7, I, 13.

⁶⁰ C. J. Hefele et H. Leclercq, *Histoire des Conciles*, Paris 1907—1910, t. II, 802. Također, Argenti (bilj. 11), 60. Detaljno, vidi: *Das Konzil von Chalkedon*, Würzburg 1954, I—III. Parker (bilj. 3), 256, smatra da je ova odluka značajno smanjila prava Židova. Čini nam se, ipak, da je ona sama za sebe nevažna, ali i logična posljedica prijašnjih carskih odluka. No, Parker inzistira na tome da je »carsko zakonodavstvo učinilo suvišnim da se koncili upliću u pitanja oko Židova«. Vidi, bilj. 32.

⁶¹ CT 16, 8, 14; Argenti (bilj. 11), 53; Jones (bilj. 2) II, 944—5; također, Dubnow (bilj. 3), t. III, 244—251. Općenito o židovskim podavanjima državnoj blagajni: Baron (bilj. 3), III, 190 ff.

⁶² CT 16, 8, 7; Argenti (bilj. 11), 54.

ono u što je želio da svi vjeruju«. ⁶³ Osim toga, ostrogotski vladar Teodorik, poznat po umjerenosti, utvrdio je »da se vjera ne može nametnuti, jer nitko ne može biti natjeran da vjeruje protiv volje«. ⁶⁴ Time je pridobio simpatije svojih židovskih podanika i oni će s gorljivošću zastupati ostrogotsku stranu u ratu protiv Bizantinaca. ⁶⁵

U Bizantu se stranka Plavih pobunila protiv monofizitski nastrojenog cara Zenona (474—475 i 476—491), ali su Zeleni intervenirali i naizgled ugušili pobunu. ⁶⁶ No, nemiri su dobili novu dimenziju — Zeleni su svoj bijes okrenuli protiv Židova, počeli su rušiti sinagoge i vaditi kosti sa židovskog groblja. Kada je to Zenon čuo, pitao je ne bi li bilo bolje da su to učinili sa živim Židovima. ⁶⁷ Ovakvu izjavu Zenona, ako je uopće istinita (do Malale koji je pisao polovinom 6. stoljeća i kasnije, mogla se iskriviti putem narodne predaje), trebalo bi i objasniti. Zenon je bio Isaurijanac, ime je dobio kada se grecizirao, ali je, sudeći po onome kako je vladao, bio i ostao barbarin. Na vrlo površno prihvaćena crkvena shvaćanja i pravne odredbe o Židovima i judaizmu, o čemu je ipak nešto morao znati, dodavao je, barem u ovakvim neformalnim razgovorima, i svoja ekstremna rješenja koja nisu, vjerujemo, umnogome odudarala od shvaćanja širih slojeva. Ako se narodna poimanja o Židovima i judaizmu nisu od vremena Teodozija I. do Zenona mnogo promijenila ili radikalizirala, očigledno je da se rizima protužidovskih pobuna i progona čak i ubrzao. Tako su krajem 5. st. u pobuni Zelenih u Antiohiji stradali Židovi. ⁶⁸ To bi značilo da su se u ovom, a i u nekim drugim slučajevima, priklanjali Plavima — pretežno pristalicama grčke ortodoksije, a ne njihovim stalnim suparnicima i protivnicima — Zelenima, pretežno, čini se, pristalicama monofizitizma i drugih orijentalnih hereza. Čini se logičnijim da se Židovi priklone ovima posljednjima, ali izgleda da su u konkretnoj situaciji, kada je trebalo između dva zla birati manje, Židovi izabrali cara i grčku ortodoksiju. Vjerojatno oni nisu toliko bili pod utjecajem tradicionalnog helenističkog antisemitizma. ⁶⁹

⁶³ Tertulian, *De praescriptione haereticorum*, Sources chrétiennes, Paris 1957, 122—4, XXVI, 7: »Immo neque Iudaeos convertere neque ethnicos inducere nisi, quod credi ab eis volebant, ordine exponerent«. Tertulijan je rođen u Kartagi (160 — nakon 220). Vidi također, *Lexikon* (bilj. 31), t. 9, 1370—74.

⁶⁴ Cassiodori *Variae*, *Monumenta Germaniae historica*, *Auctores antiquissimi*, XII, 1894, 2, 27: »Religione imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat invitus«.

⁶⁵ Vidi bilj. 110—111.

⁶⁶ Zeleni i Plavi nisu samo »cirkuske« stranke. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantija*, Beograd 1959, 85 ff. Vidi i G. Manojlović, *Carigradski narod*, *Nastavni vjesnik* 12, Zagreb 1904, 1 ff.; R. Browning, *The Riot of A. D. 387 in Antioch*, *Journal of Roman Studies*, 42, 1952, 13—20.

⁶⁷ *Ioannis Malalae Chronographia*, PG 97, lib. XV, 389—90. Vidi, *Baron* (bilj. 3), III, 6.

⁶⁸ Vidi, *Ioannis Malalae*, na i. mj. U »*The Chronography of Bar Hebraeus*«, prev. E. A. W. Budge, London 1932, I, 70, tvrdi se da »su u vrijeme Zenonove vladavine Rimljani (Rhomaye) zapalili sinagogu Židova u Antiohiji, i u njoj mnogo Židova, a spalili su i kosti njihovih mrtvih koje su našli u grobovima«. Tako se motiv spaljivanja kostiju ponavlja i očigledno ima neko simboličko značenje.

⁶⁹ Vidi i *Baron* (bilj. 3), t. III, 6. Međutim, tekst u *Sokratovoj Historia Ecclesiastica* (PG 67, 760—1, navodio je neke istraživače da Židove i kršćane poistovjećuju s dvjema cirkuskim strankama: »toga je dana došlo do bitke između stranaka ... i čak pošto je red bio uspostavljen ... Židovi su i dalje bili ogorčeni na one iz druge stranke«. Pisac ne objašnjava da li termin »Židovi« označava Zelene ili Plave i, konačno, da li se tu uistinu radi o Židovima, ili pristaša protivničke ideologije.

Godine 507. je stranka Zelenih napala i zapalila sinagogu u predgrađu Antiohije Dafne, te su poubijani mnogi Židovi koji su se tamo zatekli.⁷⁰ Prvi se puta dogodilo, barem po vijestima kroničara, da je na židovskoj strani bilo žrtava, a da Židovi, po tim istim vijestima, nisu ni na koji način izazvali svoje krvnike.⁷¹ Ako se prije i tražila isprika za kršćane, neki motiv, sada čak i to izostaje. Neki istraživači smatraju da je tadašnji car Anastazije (491—518) imao razloga da potakne takva zbivanja,⁷² ali Malala objašnjava da je Anastazije svakako htio kontrolirati situaciju i ispitati kako je došlo do nimalo poželjnih nereda. Stoga je u Dafne poslao izaslanika.⁷³

Proces marginalizacije Židova tekao je tako da su neki vladari bili samo svjedoci, bez mogućnosti i želje da aktivnije sudjeluju, a neki su, kao Teodozije I. i Teodozije II., bili poduzimljivi i novostvorenim pravnim propisima direktno pridonijeli da se taj proces općenito ubrza.⁷⁴ Jedan od aktivnih, možda i najaktivniji vladar bio je Justinijan. Kada je postao car, zatekao je punu carsku blagajnu, a sebi je za cilj postavio temeljitu i svestranu obnovu Carstva, od povratka svih teritorija novostvorenih germanskih država u posjed Bizanta, pa do kodifikacije prava, društvenih reformi, uređenja crkvenih sporova, gradnje naselja, utvrda i crkava. U takvom je Carstvu i za Židove pronalazio mjesto: iako nigdje nije, kao Teodozije, izričito

⁷⁰ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 585. Parker (bilj. 3), 244, piše da je nakon pobune 489—490 (vidi bilj. 66—68) »Židovima bilo dozvoljeno da ponovo izgrade sinagogu, ali je ona ponovo razrušena 20-ak godina kasnije u novoj pobuni. Ovoga je puta srušena zauvijek, jer su kršćani odmah na njezinim ruševinama podigli crkvu posvećenu mučeniku Leonciju«. Parker zanemaruje Malalin iskaz (ili ga krivo tumači) — naime, 490. godine do pobune je došlo u Antiohiji, a 17 godina kasnije napadnuta je sinagoga u predgrađu Antiohije Dafnima. Parker citira i H. Zotenberga, *La Chronique de Jean, évêque de Nikiou*, Paris 1879, ch. 89, gdje nema spomena o gradnji crkve u Antiohiji.

⁷¹ Parker (bilj. 3), 244, pokušava objasniti razloge takva kršćanskoga ponašanja citiranjem pisma patrijarha Severa patrijarhu Teodoziju u Aleksandriju, navodno obuzeta strahom od Židova« (vidi, Zachariah of Mitylene, *Chronicle*, ed. Hamilton and Brooks, Methuen 1899, knjiga 9, pogl. 24 — o Zahariji, vidi, *Lexikon* (bilj. 31), t. 10, 1302; H. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur in Byzantinischem Reich*, München 1959, 385 ff.). Međutim, u pismu se uopće ne spominju Židovi, nego na jednom mjestu u knjizi 9, pogl. 23, str. 282. Parker krivo interpretira citat: »oni su se sastali iza vrata zaključanih zbog straha od Židova« i »pisma su se sastavljala u atmosferi straha od Židova«, pri čemu se očigledno ne misli na Židove, nego na njihove religijske i ideološke neprijatelje. To je prvenstveno bio carigradski patrijarh Antim (535—6), jedan od teopashita (vidi, za objašnjenje pojma, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London 1971, 1344; također, *A Patristic Greek Lexicon*, ed. G. W. H. Lampe, Oxford 1961, 629. Teopashiti su dokazivali, na osnovi monofizitskog učenja, da je Bog patio). Budući da je Sever bio monofizit, mogli su mu prijetiti i pristalice pravovjerstva. O Antimu, *Lexikon* (bilj. 31), t. I, 603; *Dictionnaire d'histoire* (bilj. 32), t. III, 531; o Severu (465—538), *Lexikon* (bilj. 31), t. 9, 702—3; o Teodoziju, *Lexikon* (bilj. 31), t. 10, 47—8.

⁷² Sharf (bilj. 3), 28.

⁷³ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 585. Anastazija i njegovo vrijeme opisao je C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio*, Roma 1960. Čini se da on nikada nije bio sklon ilegalnim akcijama. Međutim, Baron (bilj. 3), III, 6, vjeruje da je »Anastazije koji je jednom javno nazvao nestorijanskog patrijarha Carigrada Madeonija »Židovom koji je među nama«, morao nekim neprijateljskim potezom izazvati prave Židove u Antiohiji da se pobune«. Jones (bilj. 2), t. II, 948, tvrdi da je »relativnu toleranciju prema Židovima do vremena Justinijana osiguravala središnja vlast boreći se protiv sve jačeg narodnog pritiska«, što je upravo suprotno Sharfu i Baronu. Čini se da je uistinu javni pritisak bio vrlo velik, ali se carska vlast nije borila protiv njega (kao što pokazuje priča o Zenonu) — ona je bila samo svjedok tog procesa.

⁷⁴ Vidi, opširno o tome, Parker (bilj. 3).

naglasio u svojem kodeksu zakona da se judaizam može slobodno ispovijedati, implicitno to dozvoljava određujući mjere kojima bi se Židovi zaštitili od nasilja.⁷⁵ Zakonodavac je osjećao potrebu da pooštri kazne predviđene za pokušaj preobraćanja kršćana na judaizam — to su bile konfiskacija imovine, pa čak i smrt.⁷⁶ Takve se rigorozne mjere ponavljaju i u kasnijim izdanjima i preradama zakona — u mnogo kasnijoj kompilaciji Harmenopoulosoa opet je predviđena smrtna kazna.⁷⁷ Židovi su mogli izgubiti svoje privilegije, ukoliko bi na svojim svečanostima u Amanu vrijeđali kršćanstvo paleći vjenu kopiju križa.⁷⁸

Najznačajnija Justinijanova odredba u odnosu na Židove nalazi se u njegovoj Novelli 146. U to vrijeme u židovskoj je zajednici dolazilo do velikih polemika oko jezika prilikom službi u sinagogama. Kako su aramejski i hebrejski bili među Židovima u dijaspori već zaboravljeni i znali su ih uglavnom samo rabini, narod je želio da služba bude na razumljivom jeziku. Kada su odjeci sukoba stigli do Justinijana, on je 553. godine izdao navedenu Novellu, određivši da se u liturgiji smiju upotrebljavati »Septuaginta« i Aquilin prijevod Biblije, a zabranjena je bila »Deuterosis«, odnosno, Mišna.⁷⁹ Naređeno je i da se služba mora izvoditi na grčkom ili »italskom«.⁸⁰ Zakon je nametao i tumačenje svetih spisa, mnogo je bio skloniji kršćanskoj verziji starozavjetnih događanja koja je u njima stalno naviještenje Kristova dolaska. Time se nastojalo kršćansko učenje nametnuti kao jedino pravilno.⁸¹ Osim toga, Židov koji bi govorio nešto »bezbožno«, što je značilo da je poricao posljednji sud, uskrsnuće, postojanje Boga i anđela, bio je izložen mogućnosti izricanja smrtno kazne.⁸² Odlučeno je i da se zabrani gradnja sinagoga.⁸³ Židovi su za zakonodavca bili »ljudi koji sjede u mraku (u brlo-

⁷⁵ CJ, I, 9, 3; 9, 4; 9, 14. Argenti (bilj. 11), 40. Stoga bi bilo krivo zaključiti da je ispuštanjem odredbi iz Teodozijeve zakona 16, 8, 2; 8, 20, »Justinijan prepuštio židovske stanovnike Carstva milosti i nemilosti vladara i stvorio uvjete za obespravljenost srednjega vijeka«. Vidi, J. Parkes's review (bilj. 9). Marginalizacija Židova (a ovo je jedan od primjera religijske marginalizacije) bio je proces koji se ne može objašnjavati jednim pojedinačnim aktom crkvenih ili državnih vlasti. Služba »dekuriona« nametnuta je Židovima dugo vremena prije Justinijanove vladavine (vidi, bilj. 47—48). Parker (bilj. 3), 245 ff. analizira opširno Justinijanove zakone i dodaje: »car je mogao tolerirati, a i kontrolirati Židove kako je htio. U teoriji su oni bili ... bez ikakvih prava«. Prvi dio citata je prihvatljiv, ali drugi ne — Židovi su teoretski i dalje imali neka prava. U praksi, međutim, ona su bila sve skućenija. O Justinijanovu vremenu, vidi, Dubnow (bilj. 3), t. III, 257 ff.

⁷⁶ CJ, I, 9, 18. Argenti (bilj. 11), 40.

⁷⁷ Argenti (bilj. 11), 40.

⁷⁸ CJ, I, 9, 11. Argenti (bilj. 11), 41.

⁷⁹ CJC, t. III, Novellae, Novela 146. Također, Bury (bilj. 2), II, 366; Argenti (bilj. 11), 40—1; Baron (bilj. 3), III, 11—13; Parker (bilj. 3), 251 ff.

⁸⁰ »vel etiam patri forte (hac scilicet italica)« — Novela 146.

⁸¹ Vidi, općenito, Baron (bilj. 3), III, 10—15; Sharf (bilj. 3), 24—25. O pokrštavanju Židova i drugih »heretika« piše početkom 7. stoljeća carigradski prezbiter Timotej: »De receptione haereticorum«, PG 86/1, 9—74, posebice 72.

⁸² CJC, Novellae, Novela 146. Argenti (bilj. 11), 42—3. Međutim, prvi korak prema kažnjavanju ovih djela učinjen je nešto prije — po Noveli 77 iz godine 537. ili početka 538. Određeno je da oni koji »Deum iuvant et blasphematur, poena afficiantur«. Kazna točnije nije utvrđena, ali zakonodavac zahtijeva da se određuje po zakonu (»supplicia lege constituta sustinebunt«).

⁸³ CJ I, 9, 15. U lidijskom gradu Sardisu velika se »sinagoga popravljala i u 6. i čak početkom 7. stoljeća, ali je ovaj kasniji posao manjeg opsega i slabije kvalitete«. Vidi, C. Foss, Byzantine and Turkish Sardis, Cambridge, Massachusetts — London, 1976, 42, također prilog 13.

gu».⁸⁴ On nije skrivao svoje osjećaje: Židovi su »omraženi« (detestabiles), ili za njih osjeća »mržnju« (haereticos odio habemus), pa čak i »pravednu mržnju« (merito odio habet).⁸⁵

Za vrijeme Justinijana proširena su ograničenja u pravnim poslovima tako da su bila pretpostavljena bilo kakvom zakonu.⁸⁶ Po Teodozijevim zakonima, Židovi su se morali pokoriti presudama rimskih sudova u svim parnicama, osim u civilnim. Civilne su parnice mogli voditi židovski sudovi, pod uvjetom da na to pristanu obje strane.⁸⁷ Po Justinijanovu zakonu, u sporovima između Židova i kršćana bio je nadležan isključivo sud kršćana.⁸⁸ Židov nije mogao ni svjedočiti protiv kršćanina.⁸⁹ Židovi su mogli biti advokati, ali samo u parnicama između Židova.⁹⁰ Osim toga, judaizam je bio »religio licita« — »dozvoljena vjera«, što je značilo da se car može miješati u njezine vjerske poslove.

Prokopije iz Cezareje tvrdi da je car odredio da se židovski praznik Pesah ne smije slaviti prije kršćanskog Uskrsa.⁹¹ Kako je Pesah prethodio (i prethodi) Uskrsu obično nekoliko dana, mogao je uistinu potamniti proslavu kršćanskog praznika.⁹² Neformalno je Justinijan uistinu mogao odlučiti da Židovi ili smanje proslavu Pesaha ili da ju odgode.

Prokopije također tvrdi da su magistrati kažnjavali Židove ako su jeli janjetinu, što bi, drugim riječima, značilo da ih se željelo kazniti ili, možda čak prisiliti da jedu svinjetinu.⁹³

⁸⁴ Novela 45 — »qui in tenebris sedeant«; također, Bury (bilj. 2), II, 366. Vrlo je karakteristično da se u Evanđelju po Mateju, 4. 15—16, za pogane tvrdi da su »narod koji je boravio u tmimi«, što je čini se, motiv identičan ovom iz Justinijanovih zakona. Može li se utvrditi da su Justinijanovi pravници bili pod neposrednim uplivom novozavjetnih tekstova?

⁸⁵ Vidi, Novela 37.

⁸⁶ Stoga se teško suglasiti s Baronom (bilj. 3), III, 13, da su »Justinijan i njegovi pravni savjetnici pod vodstvom Trebonijana, očigledno iskazali mnogo suzdržljivosti u mijenjanju za dugo vremena ustanovljenoga pravnog statusa židovske manjine«.

⁸⁷ CT 2, 1, 10; vidi, također, Argenti (bilj. 11), 51—53.

⁸⁸ CJ 1, 9, 15; Argenti (bilj. 11), 52—53. Slične se odredbe ponavljaju i u Novelli 45.

⁸⁹ CJ 1, 5, 21.

⁹⁰ CT lib. 2, 1, 10; CJ lib. 1, 9, 8.

⁹¹ Proc. Anecdota 28, 15. Vidi također, Stein (bilj. 2), II, 375.

⁹² V. Grumel, *La chronologie, Traité d'études byzantines*, Paris 1958, 244—5, 269—70. Tzv. Koncil apostola i koncil u Laodikeji 165—170. godine zabranjivao je kršćanima da slave Uskrs u isto vrijeme kada i Židovi. Vidi A. Ralli — W. Potli, *Síntagma tón ierón kanónon*, Athens 1852, t. II, 10 (can. 3), t. III, 206 (can. 36 i 37). Također, G.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Paris 1903—27, II, 1, 14; II, 578. O povijesti sporova o proslavi Uskrsa — vidi, *Dictionnaire* (bilj. 31), t. 11, 1948 ff., posebice 1958—63. Oni su se vodili i u 6. stoljeću, kada su konačno utvrđeni vrijeme i način proslave. Justinijanova je odluka mogla imati, neki utjecaj na konačni ishod ovih sporova.

⁹³ Proc. Anecdota 28, 16. Čini se da su svinjetina i janjetina bila dva najčešće konzumirana mesa. Vidi, E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e — 7e siècles*, Paris 1977. Vidi i Jones (bilj. 2), I, 702—3, i tamo izvori. Ovaj bi se podatak mogao tumačiti i drugačije: Židovi su kažnjavani jer su jeli janjetinu — tako su vrijeđali kršćane. Janje je bilo simbol Krista, te najomiljeniji i najčešće upotrebljavan simbol kršćanske umjetnosti. Dobar je novozavjetni primjer iz Evanđelja po Ivanu 1,29: »Ivan vidje Isusa gdje dolazi k njemu te reče: Evo Jaganjca Božjeg koji uzima grijeh svijeta!« U bizantskoj se literaturi ne smominje da Židovi ismijavaju kršćanski običaj identificiranja Boga s janjetom. Međutim, smije se pretpostaviti da se to događalo, možda baš time što su Židovi jeli janjetinu!

Pošto je 534. godine pod bizantsku vlast pobjedom u ratu protiv Vandala vraćena sjeverna Afrika, car je na tom području zabranio isповijedanje bilo koje druge vjere, osim kršćanskog pravovjersstva.⁹⁵ U općoj euforiji zbog pobjede, Justinijan⁹⁷ i njegovi suvremenici vide u tom događaju Božju volju: »provincia Africa... volente Deo vindicata«.⁹⁸ Stoga se žele izbrisati tragovi svih inovjeraca: pogana, donatista, arijanaca, Židova.⁹⁹ Da li se ta odredba dosljedno provodila, postoji samo jedan podatak: Židove naseljene nedaleko grada Borija Justinijan je pokrstio, a hram pretvorio u crkvu.¹⁰⁰

Razloge pokrštavanja u Boriju valjalo bi tražiti u činjenici da su Pentapol, a i Libija u cjelini,¹⁰² bili već i tada, apstrahirajući čak i daljnja klimatska pogoršanja sve do naših vremena, pustinjski, bezvodni kraj. Stanovništvo se iseljavalo i iz nekih velikih gradova Leptis Magne i Ptolemais.¹⁰³ Justinijanovi obnoviteljski naponi na tom području išli su za time da osiguraju dovoljno vode, ali i da sva naseljena mjesta, do tada neosigurana,¹⁰⁴ budu opasana zidinama. Iako je kastrizacija bila opći trend, u Pentapolu je utvrđivanje bilo potrebno zbog stalnih upada djelomično judaiziranih Mauri iz Libijske pustinje.¹⁰⁵ Borij se nalazio u tjesnacu između dviju planina i njegova je utvrda potpuno zatvarala prolaz maurskom neprijatelju.¹⁰⁶ Židovi u gradu kojem stalno prijete Židovi — to Carstvo nije moglo dopustiti. I, ako je dopušteno iznijeti neke pretpostavke, izgleda da je strategija tadašnjeg smirivanja »židovskog problema« bila da se ne dozvoli stvaranje većih koncentracija židovskog stanovništva u pojedinim pokrajinama i gradovima, pogotovo ne na granicama Carstva. U tom je pogledu bizantski teritorij u sjevernoj Africi bio iznimno ranjiv, jer je, zapravo, predstavljao uzak obalni pojas odvojen Sredozemljem od ostalih dijelova Carstva. U slučaju neke pobune, pomoć bi trebalo čekati mjesecima.

Prokopijev podatak navodi na zaključak da su suvremenici pozdravili takav Justinijanov postupak. Moglo bi se reći da u panciriku kakve su bile »Građevine« i nije bilo moguće kritizirati cara djelovanje, ali, ako se Prokopije (i njegovi suvremenici općenito) nisu barem načelno s time slagali, nisu to morali ni spominjati.¹⁰⁷ Iz ovog opisa proizlazi da se sve događalo dobrovoljno, što je malo vjerojatno. Bez obzira na mogući uspjeh pokrštava-

⁹⁵ CJ 3, 37, 6—8.

⁹⁷ CJ 1, 27, 1. Također, CJC, t. III, Novella 37.

⁹⁸ Marcellinus Comes, PL 10, 941, za godinu 534.

⁹⁹ Vidi, CJC, t. III, Novella 37: »Postquam nostrae rei publicae per dei praesidium a tyrannidis direpta societates sunt, nostras etiam sentiant libertates«. Justinijan je pokrstio i stanovnike grada Augile (Proc. De aedificiis, VI, 2, 18—9) pa je očito da je pokrštavanje Židova u sjevernoj Africi bilo samo dio šireg plana. Konačno, Prokopijev podatak da su Židovi živjeli blizu (anhista) Borija, a ne u samom gradu, može djelovati zbunjujuće. Iz tog je podatka nemoguće bilo što ustanoviti — npr., da su živjeli u nekoj vrsti geta. Čini se da su se mogli koncentrirati u jednom dijelu grada (možda i predgrađe) koji nije bio utvrđen. O pokrštavanju u sjevernoj Africi opširno raspravlja, Stein (bilj. 2), II, 322.

¹⁰⁰ O položaju grada: Jedin (bilj. 44), 5. Proc. De aedificiis, VI, 2, 21—3. Prokopije tvrdi da su čak i Mauri u gradu Kidame dobrovoljno prihvatili kršćanstvo (De aed., VI, 3, 10).

¹⁰² Pentapol je u istočnom dijelu Libije — De aed., VI, 1, 10—11.

¹⁰³ Idem, VI, 4, 1—5; 2, 9—10.

¹⁰⁴ Vidi na raznim mjestima — idem, VI, 1—2.

¹⁰⁵ Vidi, Sharf (bilj. 2) i tamo lit. Također, H.Z. Hirschberg, The Problem of the Judaized Berbers, Journal of African Studies, vol. IV, 1963, 313—39.

¹⁰⁶ Proc. De aed., VI, 2, 11.

¹⁰⁷ Idem, De aed., VI, 2, 23.

nja u Boriju, čini se da na širem planu ova Justinijanova mjera nije imala nekih značajnijih rezultata.¹⁰⁸

Težak položaj Židova mogao je rezultirati njihovim nezadovoljstvom. Tako su se početkom 6. stoljeća Židovi u Konstantini, gradu u Mezopotamiji, dogovorili da potajno predaju grad perzijskom caru Kabadu. Zavjera je otkrivena, pa su razljučeni Romeji ubili sve Židove koje su mogli naći.¹⁰⁹ Židovi su u ratu Bizantinaca protiv Ostrogota podržavali u Napulju gotsku stranku, nagovarali svoje gotske sugrađane da se ne predaju Rimljanima.¹¹⁰ Kada su Rimljani počeli prodirati u grad, Židovi su pružili najžešći otpor.¹¹¹

Jedan drugi Prokopijev podatak trebao bi pobuditi interes, ali se na njega u literaturi do sada nitko nije osvrnuo: neki Židov predskazuje ostrogotskom kralju Teodatu ishod budućeg rata protiv Bizantinaca. On to radi pomoću svinja — stavlja ih, razdijeljene u tri grupe u zasebne svinjce, nadjenuvši svakoj od grupa bizantska, gotska i italska imena. Pošto je pričeka nekoliko dana, ustanovilo se da je najviše svinja uginulo u svinjcu s imenima Gota, pa je tako Teodatu naviješten i nepovoljan ishod rata.¹¹²

S obzirom na odnos Židova prema svinjama i svinjskom mesu, teško je povjerovati u istinitost priče — »meni se ne čini vjerodostojnom« — kaže i sam Prokopije,¹¹³ ali je ipak prenosi, vjerojatno pod dojmom pučke predaje. Takvo proricanje sa svinjama nije moglo nastati iz židovske tradicije. Prokopijevu je podatku vrlo teško naći bilo što slično u kršćanskoj literaturi ili umjetnosti kasne antike, ali je u srednjevjekovnoj umjetnosti relativno čest motiv Židova čija je glava (vjerojatno siše) na vimenu krmače.¹¹⁴ Tako Blumenkranz iznosi primjer sa crkve u Upsali, u Švedskoj, nastao u 13—14. stoljeću, ali za ovakav motiv ni on ne pronalazi objašnjenje. Prokopijeva priča, iako iz mnogo ranijih vremena (čak 800 godina!) i s drugog prostora, možda je samo odraz pučkih priča (baš kao i ovo prikazivanje Židova s krmačom) i mentaliteta koji je Židove na mističan način povezivao s onim za što je znao da im je zabranjeno.

Kada je bliskoistočnu luku Laodikeju oko 528. pogodio potres, srušio je »pola grada i sinagoge Židova. Poginulo je 7500 ljudi, ponajviše Židova i malo kršćana. Crkve u gradu se nisu srušile, zahvaljujući Bogu.«¹¹⁵ Malo je vjerojatno da su se događaji baš ovako odigrali: Malala ili narodna predaja očigledno su preuveličali židovske žrtve (i srušene sinagoge), a umanjila kršćanske (očuvane crkve, isto tako). Tako se nameće zaključak da su kršćani u milosti Božjoj, a Židovi trpe zasluženu kaznu.

¹⁰⁸ Sharf (bilj. 2), 26, smatra da se ovaj dekret nikada nije »ozbiljno« primjenjivao.

¹⁰⁹ The Chronicle of Joshua the Stylite, ed. W. Wright, 47—8.

¹¹⁰ Proc. De bellis, V, 8, 41.

¹¹¹ Idem, V, 10, 24—26.

¹¹² Idem, V, 9, 3—6.

¹¹³ Idem, V, 9, 6.

¹¹⁴ B. Blumenkranz, *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Paris 1966, 67, 142. Deseta Rimska legija boravila je u Jeruzalemu 70—132. i na zastavi nosila je kao simbol svinju, pa su Židovi vjerojatno pod tim utjecajem počeli identificirati represivni režim s ovom nečistom životinjom — vidi, Baron (bilj. 3), II, 152; T. Reinach, *Mon nom est légion*, RdEJ 47, Paris 1908, 175 ff. Iako Baron tvrdi da su svinju kao simbol spremno preuzeli Bizantinci, ne navodi podatke. Ako su Židovi ovako aludirali na Rimljane i Bizantince, moguće je da su Bizantinci, identificirajući Židove sa svinjama, nastojali vraćati istom mjerom.

¹¹⁵ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 652—3.

Mnogo se zanimljivija pitanja nameću u vezi događaja oko 520. u zemlji Homerita (današnji Jemen).

Judaizam je u zemlji Homerita bio još od kraja 4. st. suparnik kršćanstva. Čini se da su između 385. i 420. Homeriti već imali vladara židovske vjere.¹¹⁶ Oko 518. Homeritima je opet vladao Židov imenom Dimnos i on je ubio nekoliko bizantskih trgovaca — kršćana s opravdanjem da je mnogo Židova u Bizantskom Carstvu ubijeno u to doba.¹¹⁷

Malala bez komentara prenosi ove, navodne poruke Dimnosa upućene etiopskome kralju kršćaninu u Aksumu (današnja Etiopija) koji je tražio objašnjenje. Pitanje je da li bi Malala prenosio takve vijesti da one nisu nosile u sebi barem dio istine. Ako je uistinu krajem 5. i u prvim desetljećima 6. st. bilo pogroma i ubijanja Židova u Bizantu u većoj mjeri nego li što obavještavaju već navedeni izvori, nije li to i poticaj i pretpostavka namevanju novih ograničenja Židovima u vrijeme Justinijana? Za sada to tek može biti teza.

U Malalinu tekstu povezuje sudbina Židova u Carstvu s ponašanjem Židova izvan njega, i sukladno tome, povezuju se i kršćani izvan Carstva s kršćanima u njemu. Smatralo se da su Židovi pomagali, odnosno, bili odgovorni za jačanje židovske države u Jemenu. To je tumačeno i kao miješanje u carske poslove, pa je čak i predlagano da se rabini galilejskog grada Tiberijasa pritrve sve dok se Židovi — Homeriti ne primire ili ne pokore.¹¹⁸ Karakteristično je za ovaj odlomak Malaline »Kronografije« da se dva puta pojavljuje sintagma »Rimljani, kršćani« — »oi Romaioi, oi Hristianoi«, što je i jedinstven slučaj u ovom dijelu, a nema ga često ni kod drugih pisaca.¹¹⁹

Logično je stoga, pravo kršćana na samoobranu. Dvije kršćanske države zaratile su protiv židovske: u zemlju Homerita upao je etiopski kralj, ubio Dimnosa i postavio kršćanskog vladara.¹²⁰ Da bi iz Etiopije prešao na Arapski poluotok morao je koristiti mornaricu koju nije posjedovao, pa mu je u tom trenutku Carstvo pružilo pomoć.¹²¹ O izuzetnim bizantskim interesima svjedoče, čini se, izvori novijeg datuma: dokument etiopskih kraljeva koji nastaje tokom srednjevjekovnih stoljeća, tzv. Nebra Nagast (Slava kra-

¹¹⁶ Philostorgii Ecclesiastica Historia, PG 65, 481—9; R. Devreesse, Le Patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'eglise jusqu'à la conquete arabe, Paris 1945, 256—8.

¹¹⁷ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 640—1. Malala tvrdi da su se ti događaji zbili u prvim godinama Justinove vladavine, ali Duchesne (bilj. 2), Bury (bilj. 2), II, 322, Stein (bilj. 2), II, 103—4, smatraju da se sve dogodilo mnogo ranije, u vrijeme Anastazija (491—518) ili čak za Zenona (474—491). Kada bi to bilo tako, postepena radikalizacija bila bi vidljiva na obje strane: prvo su Židovi ubili samo nekoliko trgovaca, a zatim mnogo ljudi — ili su ih kršćani pisci optužili za takva nedjela. Historiografija se mnogo ovime bavila: I. Shahid, The Martyrs of Najrân. New Documents, Brussels 1971; G. Huxley, On The Greek Martyrium of the Negranites, Proceedings of The Royal Irish Academy, Vol. 80, C, N. 3, Dublin 1980, 41—55. Huxley, 48, ponovno uspostavlja kronologiju i smatra da su se prvi židovski napad i etiopska ekspedicija zbili 518—9. godine, a drugi 523—4. godine. Huxleyevo se mišljenje može prihvatiti kao argumentiranije. Vidi, opširno i: F. Altheim — R. Stiehl, Christentum am Roten Meer, Berlin 1971, I—II, posebice: I, 440—8; II, 336—347. Također, S. Goitein, The Jews in Yemen, u: Religion in The Middle East, Cambridge 1969, I, 226—238. Bibliografija: t. II, 663.

¹¹⁸ Vidi, Sharf (bilj. 3), 33.

¹¹⁹ Proc. De bellis, VIII, 12, 8, ali samo kao retorska figura.

¹²⁰ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 640—1.

¹²¹ Vidi, C. Huarti, L'Histoire des Arabes, Paris 1912, I, 53. Također, Bury (bilj. 2), II, 322—5; Huxley (bilj. 117), 50, s opširnom analizom izvora i literature.

ljeva), a definitivnu redakciju doživljava početkom 14. stoljeća (oko 1314—1322)¹²² i u njoj se tvrdi — »rimski car i kralj Etiopije i patrijarh Antiohije javljat će jedan drugome s namjerom da ih (misli se Židove — Vasiliev) unište, jer su Rimljani pravovjerni. A ako se oni podignu na oružje, da se krene u rat protiv neprijatelja Božjih Židova, i da ih se uništi, rimski car da uništi Enyu (u Armeniji) i etiopski kralj da uništi Phinekas (u južnoj Arabiji) ... tamo će sagraditi crkve i rasjeći Židove na komadiće«.¹²³ Malala prenosi i riječi »kralja Aksuma« koji kaže da ovaj »rat vodi za spas kršćana«.¹²⁴

I u pismu Jakova Sarouga opisani su događaji u zemlji Homerita, te su pridodani drugi detalji: »borba je Homerita još vrednija štovanja, što su njihovi protivnici okrutniji. Ako ih napadnu pogani, to je vrlo teško za njih, ali protiv Židova je zlo bezgranično veće. Pogani mrze kršćane, jer ne poznaju našega Boga, ali Židovi obično prolijevaju krv i ubijaju kršćane — pa ih Isus Krist želi uništiti«.¹²⁵

Situacija u zemlji Homerita nije se smirila intervencijom Etiopljana. Samo koju godinu kasnije — početkom dvadesetih godina 6. st. vlast je preuzeo Židov Dhu Novas,¹²⁶ »izuzetno ratoboran prema svim kršćanima«.¹²⁷ Prvo je napao naselje Zofar, ubio tamošnje svećenike i crkvu pretvorio u sinagogu.¹²⁸ Zatim je krenuo na Nedran, najvažniji kršćanski centar. Po nekim istraživačima, izgleda da je bio izazvan podmuklim ubojstvom dvojice židovskih dječaka koje su počinili neki kršćani.¹²⁹ Pošto je opsjeo grad, obećao je opkoljenima da će im poštediti život ukoliko se predaju, ali, pošto su oni to učinili, prekršio je obećanje. Prvo je iskopao tijelo biskupa Pavla, mrtvog već 2 godine i bacio ga u vatru. Zatim je ubijeno 427 svećenika, redovnika, opatica, svetih djevoja. Zapaljena je i crkva. Konačno, došlo je i do općeg pokolja — tvrdi se da je poginulo 4222 vjernika.¹³⁰ Ubrzo po tom

¹²² A.A. Vasiliev, *Justin the Great*, Dumbarton Oaks 1950, 300—1, bilj. 79—80. Ovaj je izvor objavljen u nepristupačnim izdanjima, pa ga donosimo po prijevodu Vasilieva. Također, Huxley (bilj. 117), 41.

¹²³ Domicije, nadbiskup Rima (misli se — Carigrada), reče: »našao sam u crkvi (svete) Sofije među knjigama i carskim blagom jedan dokument (u kojem se tvrdi) da čitavo kraljevstvo svijeta (pripada) caru Rima i caru Etiopije« — Vasiliev (bilj. 122), 300—1. Ovaj je dokument vjerojatno autentičan, barem u onom dijelu kada se kršćanstvo povezuje s idejom Carstva — što je, zapravo, vrlo karakteristično za 6. st.

¹²⁴ Ioannis Malalae *Chronographia*, PG 97, 640—1.

¹²⁵ J. Halévy, *Examen critique des sources relatives à la persécution des chrétiens de Nedran par le roi juif des Himyarites*, RdEJ 18, Paris 1889, 16—42. *L'Épître de Jacques Saroug* — 22—4.

¹²⁶ Dhu Novas je vjerojatno Dimnos ili »Dunáan«, vidi Stein (bilj. 2), II, 103—4, 265—6; Duchesne (bilj. 2), 288—91; Huxley (bilj. 117). Također, *Bibliotheca Sanctorum*, t. 2, Roma 1962, Arethas, 401—3.

¹²⁷ *Martyrium sancti et magni Martyris Arethae*, PG 115, 1249—89, posebice 1279—80 D. Sličan se motiv ponavlja u *Socratis historia ecclesiastica*, PG 67, 760—5: »Židovi su bili uvijek i svugdje neprijatelji kršćana«.

¹²⁸ Duchesne (bilj. 2), 288. Opširno, vidi: *Dictionnaire d'histoire* (bilj. 37), t. III, 1241—5 (Arabie).

¹²⁹ Halévy (bilj. 119), 17—9.

¹³⁰ Duchesne (bilj. 2), 288—91, i već citirani izvori i literatura. Čini se da je priča o masakru u Nedranu sačuvana i u Kuranu pod imenom *Ashab al-Ukhdu*, ili »narod jarka« — Sura 85, 4 ff. Navodno je Dhu Novas iskopao jarak u kojem su mučenici u Nedranu živi spaljeni, ali A. Moberg, *The Book of the Hymiarites*, Lund 1924, sumnja da se ovi stihovi mogu povezati s Nedranom.

(524—5) je etiopski kralj iz Aksuma Ela Altzbeha napao Jemen i pobijedio i ubio Dhu Novasa te postavio kršćanina za vladara.¹³¹ Time je, izgleda, kršćanstvo za neko vrijeme preuzelo vodeću ulogu među domorodačkim arapskim stanovništvom — iz 542—3. sačuvan je prvi kršćanski kraljevski natpis.¹³²

Za našu je temu zanimljiv način na koji su kasnije bizantski, odnosno, kršćanski pisci interpretirali ovaj događaj. Interes kršćanskih pisaca bio je vrlo velik, a razloge treba tražiti i u činjenici da se na tom prostoru povećao bizantski (zbog rata s Perzijom i otvaranja prema Istoku), odnosno, kršćanski pritisak (zbog općenitog širenja i ofanzivnosti pravovjerne dogme). Carstvu svakako nije bilo u interesu da osjetljivim područjem Bab el Mandeba vlada nekršćanin i potencijalni neprijatelj, jer je to moglo dugoročno naškoditi trgovini Bizanta s Istokom koju su počeli preuzimati perzijski trgovci.¹³³ Kršćanski su pisci, osim toga, iskoristili ovaj trenutak u kršćansko-židovskim odnosima i previranjima, kako bi moralno diskvalificirali židovske suparnike, a svojim privrženicima dali nov poticaj i time stvorili odlučujuću prevagu za širenje kršćanstva.

Prva činjenica očigledno vrlo sumnjiva jest broj poginulih: preko 4000 mrtvih čini se prevelik, jer je teško vjerovati da je jednu arapsku oazu uopće moglo nastanjivati toliko ljudi. Točan broj žrtava nije mogao nitko ustanoviti, jer su židovski napadači, po priči, pošteđjeli samo jedno trogodišnje dijete. Tako kasnija kršćanska prepričavanja mogu u najboljem slučaju biti samo aproksimacije, ako već nisu uobičajena deseterostruka, pa i još veća numerička pretjerivanja toga doba.

Himna Ivana Psaltesa i pismo Jakova Sarouga¹³⁴ predstavljaju samo prilično općenita prepričavanja teologa i fanatiziranih pripovjedača, a pismo Simeona Beth Arshama (Šimuna Bet Aršama) zasigurno nije autentično.¹³⁵ Naime, teško je povjerovati da bi netko u pismu (Dhu Novas tobože piše Mundaru, vladaru u susjednom području Hirta) priznao da je obećao pošteđjeti život, pa da kasnije nije održao obećanje. I kraj tobožnjeg Dhu Novasova pisma je vrlo karakterističan — »iskorijeni kršćanstvo, pomaži Židove« — što je točno suprotnost stavu koji su propagirali kršćanski pisci. Stavljajući u usta Dhu Novasa ove riječi, jasno su ga kvalificirali kao religijskog neprijatelja.¹³⁶

U priči o Dhu Novasu i njegovoj prijevari može se pronaći još jedan zanimljiv element — to je optužba židovskog vladara da nije držao riječ. Držanje riječi je tipična vrlina rimskoga svijeta — Prokopije, primjerice, dije li svijet na rimski i na barbarski, a razlikuje ih po tome što jedan drži, dočim drugi ne drži zadanu riječ, već je naviknut na prijevare.¹³⁷ Kako su Ži-

¹³¹ Bury (bilj. 3), II, 322—5.

¹³² L. Duchesne, Note sur le massacre des chrétiens himyarites au temps de l'empereur Justin, RdEJ 20, Paris 1890, 220—4. Posljednji poganski kraljevski natpis potječe iz 281, a židovski iz 378, 448, 458. i 467.

¹³³ Vasiliev (bilj. 122), 288—302.

¹³⁴ Halévy (bilj. 125), 22—4, 24—6. Idem, Remarque sur un point contesté touchant la persécution de Nedjran, RdEJ 21, Paris 1890, 73—9.

¹³⁵ Duchesne (bilj. 132), Halévy (bilj. 125), 26—9.

¹³⁶ Kršćanski izvori često spominju židovsku solidarnost. U »Učenju Jakovljevu« Židov prodaje robu sunarodnjaku za beznačajnu sumu — vidi Patrologia Orientalis (PO) 8, 770.

¹³⁷ I. Goldstein, Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 24—25, Beograd 1986, 56—60.

dovi — Homeriti bili u ovom trenutku, barem teritorijalno, dio tog barbarskog svijeta, i oni su stekli iste navike (ili su im se one barem mogle pripisati).¹³⁸

Prilikom ovog masovnog zločina stradao je i ugledni građanin Neđrana Areta, zajedno sa 5 kćeri i ženom. Crkva ga je nedugo po smrti proglasila za sveca, a u predaji o sv. Areti naglašavala se nesnošljivost židovskih napadača prema kršćanima. Štovanje Arete proširilo se ubrzo po Istoku.¹³⁹ Kao što su se kršćanske mase općenito fanatizirale protiv pogana pričama o sudbinama mučenika i kasnijih svetaca, tako su i svetost i štovanje Arete mogli poticati i protužidovske osjećaje. Areta je bio, kao domaći čovjek, i adut u misionarskom radu među arapskim plemenima. Mučenički je završio život, ali nije posjedovao ni jednu drugu odliku ili istaknutu ulogu u širenju kršćanstva koje bi mu pribavile svetost (ako se uopće može govoriti o nekim kriterijima za »postizanje svetosti« među tisućama svetaca zapadne i istočne crkve).¹⁴⁰

U vrijeme Justinijana postojao je još jedan vrlo važan aspekt negativnog odnosa prema Židovima. Židovi i njihovo djelovanje povezivani su sa samaritancima, sektom nastanjenom pretežno u Palestini.¹⁴¹ Samaritanci su se stalno bunili, a u tim pobunama stradavali su, kao, na primjer, 529. i Grci i Židovi. No, propisi tada doneseni protiv njih ponavljali su se i u slučaju Židova.¹⁴² U očima države povezanost između dvije zajednice nikada nije bila veća, ali zato njihove stvarne veze, čini se, nikada nisu bile slabije (iznimku čini 555. kada su se zajedno pobunili u Palestini).¹⁴³ Iako su Židovi bili teoretski pod zaštitom zakona, istovremeno se s njima postupalo kao s hereticima. Heretik je bio svaki onaj koji nije bio sljedbenik haledonskog učenja.¹⁴⁴ Najgori su neprijatelji bili manihejci, ali i svi oni »koji su im bili slični« — samaritanci, Židovi, Heleni (odnosno, pogani) i drugi.

Razlika između Židova i drugih heretika bila je židovska tvrdoglavost.¹⁴⁵ Kroz povijest, Carstvo se uvijek sukobljavalo s mnogobrojnim protivni-

¹³⁸ O držanju riječi, o pouzdanosti barbara, posebice Arapa, vidi polemiku: I. Kavar, *Procopius and Arethas*, *Byz. Zeitschrift*, 50, 1, 1957, 39—67, 362—382; V. Christides, *Saracens' Prodosis in Byzantine Sources*, *Byzantion*, t. 40, 1970, fasc. 1, 5—13; I. Shahid, *Procopius and Arethas again*, *Byzantion* 41, 1971, 315—338. Usporedba s antikom: *Grecs et barbares, six exposés et discussions*, *Entretiens sur l'Antiquité classique*, t. VIII. Genève 1961.

¹³⁹ *Bibliotheca Sanctorum* (bilj. 41), t. 2, 401—3.

¹⁴⁰ Priča obično teče ovako (bez obzira da li ju piše svjedok ili je manje ili više proizvod mašte): zatočenje, suđenje i pogubljenje. Vidi, *The Acts of The Christian Martyrs*, by H. Musurillo, Oxford 1972. Opći uvod u pitanje svetosti: A. J. Festugière, *La Sainteté*, Paris 1942.

¹⁴¹ Sharf (bilj. 3), 30.

¹⁴² Samaritanci i Židovi su izjednačeni s hereticima — CJ, I, 5, 12; 5, 17; 5, 18. Zabranjeno im je da budu učitelji, a oporučna prava su im strogo ograničena. Žena — heretik nije mogla dobiti udovništvo i imovinu. Usprkos ovome, Baron (bilj. 3), III, 13, tvrdi da su »Židovi i dalje uživali mnoga prava uskraćena kršćanskim herezama«. Vidi i Pargoire (bilj. 2), 14 ff.

¹⁴³ Iznimka je možda godina 555. kada su se Židovi i samaritanci zajednički pobunili u Palestini — Ioannis Malalae *Chronographia*, PG 97, 705. Vidi i Stein (bilj. 2), II, 374.

¹⁴⁴ Stajalište crkve izrekao je patrijarh German (715—30): »sve hereze izviru iz židovske tvrdoglavosti i grešaka pogana«. *De haeresibus et synodis*, PG 98, 39 ff. Vidi i C. Walter, *L'Iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, 252. German je ovaj traktat napisao 727. godine. Vidi, H.G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, 474.

¹⁴⁵ Vasiliev (bilj. 122), 246.

cima pravovjerne dogme i njih je jednoga za drugim, uspješno uništavao.¹⁴⁶ Broj Helena — pogana se od 4. stoljeća ubrzano smanjivao, baš kao i njihov utjecaj, da bi praktično nestali pod pritiskom Justinijanovih mjera.¹⁴⁷

Manihejci su bili proganjani još od vremena Valentinijana I (364—375), Teodozija I. i II, pa sve do vladavine Justina I i Justinijana.¹⁴⁸ Justinijan je, kao i njegovi prethodnici, zaprijetio svim hereticima smrtnom kaznom, ali je, za razliku od njih, te svoje prijetnje provodio. Kada ih nije uspio prokristiti, masovno su bili ubijani. Među njima je čak bilo i pripadnika visokog društva.¹⁴⁹ Otada u Bizantu više nema manihejaca, a jedna od dualističkih hereza — paulikijanci — ponovo će se pojaviti skoro 200 godina kasnije — u vrijeme Lava III (717—741).¹⁵⁰ I samaritancima se nakon njihove pobune 555. gubi svaki trag.¹⁵¹ Montanisti, sekta podrijetlom iz Frigije, oduvijek su imali mnogo pristalica i snažnu hijerarhiju. I njih su, kao i samaritance, pogodile odredbe Justinijanovih zakona¹⁵² — pa su se zatvorili u svoje hramove, podmetnuli vatru i tako izgorjeli u njima.¹⁵³ Oko 550. je Ivan Efeski spaljivao odličnike montaniste.¹⁵⁴ Donatisti su jedini uspjeli očuvati svoje učenje i tečajem Justinijanove vladavine. Ono je čak doživjelo i određeni procvat krajem 6. st., ali je konačno nestalo u bujici arapskih osvajanja u 7. st.¹⁵⁵ Arijanici su u Carstvu i davno prije Justinijana izgubili svaki utjecaj, a s ponovnim osvajanjem nekih teritorija na Zapadu Justinijan je zabranio i, čini se, i potpuno uništio arijanstvo Vandala i Ostrogota u vrlo kratkom razdoblju.¹⁵⁶

Usprkos sve većem pritisku kojem su podlegle druge vjerske manjine, bizantsko je židovstvo preživjelo i ovo iskušenje.

Po bizantskom teokratskom sustavu car se identificira sa Carstvom, a njegovo djelovanje povezuje se s djelovanjem i voljom Boga. Justinijan kaže: »Božjom voljom upravljamo Carstvom koje nam je predala Njihova Božja Visost«. ¹⁵⁷ Osim toga, kako je Carstvo kršćansko, tako se i dobrobit drža-

¹⁴⁶ Već u CT heretici su bili »diversis muneribus constringi et subici« (CT, 16, 5, 1), Parker, 183 ff., 239—43, 255—6.

¹⁴⁷ O poganima (Helenima), Stein (bilj. 2), II, 23—5, 370—3. Posljednji progoni zbivaju se 562 (Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 712) i 579 (vidi bilj. 195—196), ali se tragovi štovanja poganskih kultova spominju i u Egiptu u 7. pa čak i u 8. st. (vidi, History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, PO 5, 145).

¹⁴⁸ Vidi, CT, 16, 5, 3; 5, 7; CJ 1, 5, 11; 5, 12; 5, 18. Također, Manichéisme, Dictionnaire de spiritualité, t. 10, Paris 1977, 198—215.

¹⁴⁹ Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 624—5 (423 — ed. Dindorf).

¹⁵⁰ G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, London 1956, 142.

¹⁵¹ O samaritancima, Stein (bilj. 2), II, 287, 298, 370—4; Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antiochie (1166—99), ed. Chabot, J.B., Paris 1899, t. I—IV, t. II, 262, pogl. 31. Lexikon (bilj. 31), t. 9, 294—5; The Catholic Encyclopaedia, New York 1912, t. 13, 416—20; Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen 1961, t. 5, 1350—5. Danas u Palestini postoji samaritanska zajednica od 350 duša (vidi Lexikon).

¹⁵² CJ, 1, 5, 18—21. O montanistima, Dictionnaire (bilj. 31), t. 10, 2355—70.

¹⁵³ Proc. Anecdota, 11, 23.

¹⁵⁴ Stein (bilj. 2), II, 374; Michel le Syrien (bilj. 151), t. II, 269.

¹⁵⁵ Dictionnaire (bilj. 37), t. 4, 1701—28. U vrijeme Vandala: C. Courtois, Les Vandales et l'Afrique, Paris 1955, na raznim mj.

¹⁵⁶ O arijancima, Stein (bilj. 2), na raznim mj.; vidi, također, Dictionnaire (bilj. 37), t. 1, 1779—1863, posebice 1831 ff.

¹⁵⁷ CJC, t. III, Novellae, Novella 35.

ve izjednačavala sa dobrobiti kršćanstva, i obratno.¹⁵⁸ Ovo posljednje imat će skoro neposredne posljedice na položaj Židova u Carstvu. U to vrijeme rađa se i bizantski nacionalizam u smislu vjerskog nacionalizma¹⁵⁹ — ne samo da je Carstvo branilac kršćanstva i instrument Boga u borbi protiv nevjernika, nego i Bog brani Carstvo. Vojskovođa Areobind šalje poruku perzijskom caru Kabadu: »sada vidiš da grad nije Tvoj nego je to grad Krista koji ga je blagoslovio i on je bio Tvoj neprijatelj.«¹⁶⁰ Prokopije tvrdi, iako nije posebno religiozan,¹⁶¹ da se Kabad, opsjedajući Edesu, nije borio »protiv Justinijana ili nekog drugoga čovjeka, nego protiv Boga kršćana.«¹⁶² Tu vjersku groznicu oslikava i životopis Ivana iz Amide, kasnije prozvanoga Efeskim (po gradu u kojem je vršio biskupsku službu). Iako je bio monofizit, uživao je osobno povjerenje cara: u Maloj Aziji je pokršćavao pogane, sinagoge pretvarao u crkve, a sudjelovao je i u debatama kojima se nastojalo pomiriti pravovjerne i monofizite.¹⁶³

Židovi su na raznim stranama, navodno, ugrožavali Carstvo — u Palestini, u Mezopotamiji, na Arapskom poluotoku, u sjevernoj Africi, u Italiji. Drugim se narodima takva sveobuhvatna zavjera ne pripisuje. Možda se mogu usporediti neke manifestacije židovske opasnosti s djelatnošću samaritanaca, ali, oni, iako su imali nekog utjecaja na dvoru,¹⁶⁴ stanovali su gotovo samo u Palestini.

Opasnost od arijanaca nastojalo se umanjiti stvaranjem savezništva s Francima, pozivanjem na vjersku solidarnost pravovjernih protiv arijanaca.¹⁶⁵ Barbari — arijanci, ako su i bili donekle vojnički ravnopravni, nisu se mogli mjeriti s Bizantincima u intelektualnim i kulturnim domašajima. Židovi su, nasuprot tome, mogli voditi, a po shvaćanju njihovih bizantskih suvremenika u 6. stoljeću su i vodili subverzivni rat protiv Carstva i kršćanstva. Tu mješavinu straha i poštovanja otkriva i Prokopijeva priča: Ju-

¹⁵⁸ G. Ostrogorski, Odnos crkve i države u Vizantiji, Sabrana dela 5, O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca, Beograd 1969, 224—237; S. Runciman, Byzantine Theocracy, Cambridge 1977. U tom sistemu važnu je ulogu vremenom zadobivao i patrijarh, iako je on u doba Justinijana bio potisnut. Lav I (457—474) bio je prvi car kojem je patrijarh predao krunu. Vidi, W. Ensslin, Zur Frage nach der ersten Kaiser krönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, BZ 42 (1943/9), 101—115. Bila je to najznačajnija ceremonija za kristijanizaciju Carstva i stvaranje bizantske teokracije. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 80; Constantinus Porphyrogenitus, De caeremoniis, Le livre des cérémonies, t. I—II, Paris 1935—40.

¹⁵⁹ H. Ahrweiler, L'ideologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975, 29—36. Čini se da se bizantski nacionalizam ako ne pojavio, a onda značajno ojačao upravo u ovo vrijeme, iako ga Ahrweiler datira u 8. i 9. st., poklanjajući pozornost nekim drugim njegovim manifestacijama. Vidi, npr.: prva Justinijanova ekspedicija organizirana na Istok trebala je podržati otpor Laza Perzijancima, a Lazi su primili kršćanstvo iz Carigrada (Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 609, 612, 629). 540. perzijski car Hozroje je pošteo grad Karhe zbog toga što su, po njegovim riječima, stanovnici bili pretežno pogani, a ne kršćani (Proc. De bellis, II, 13, 6—8). O sličnim primjerima — Pargoire (bilj. 2), 18—20.

¹⁶⁰ Vidi, The Chronicle of Joshua the Stylite, ed. W. Wright, Cambridge 1882, 53.

¹⁶¹ I. Goldstein (bilj. 137), 66—72, i tamo lit. Vidi, također, A. Cameron, Procopius and the sixth century, Berkeley 1985.

¹⁶² Proc. De bellis, II, 26, 2.

¹⁶³ Stein (bilj. 2), II, 371, 375, 683.

¹⁶⁴ Sharf (bilj. 3), 30.

¹⁶⁵ Vidi, Proc. De bellis, III, 1—4; također, V, 5, 9. Agatija simpatizira Franke zato što su pravovjerni kršćani (Agathiac historia, Historici graeci minores II, ed. Dindorf, Lipsiae 1871, 132—392, 1, 3).

stinijan je želio blago zaplijenjeno u Kartagi nakon pobjede u ratu protiv Vandala prenijeti u Carigrad. Međutim, na upozorenje nekog Židova da je to Salomonovo blago koje su Rimljani odnijeli iz Jeruzalema prilikom razaranja Drugog hrama, a Vandali iz Rima, prestrašio se i prihvatio prijedlog da se blago pošalje natrag u Jeruzalem.¹⁶⁶

No, Justinijanova protužidovska aktivnost bila je nedvojbeno. Možda bi ju se moglo djelomično objasniti i porijeklom: Zenon je bio pokršteni barbarin, a Justinijan je, iako vrlo naobražen, baš kao i njegov stric Justin, potjecao iz naroda. Rudimenti narodnih shvaćanja, predrasuda prema Židovima, mogli su se kasnije (i čini se da i jesu) odraziti i u njegovim carskim aktivnostima. Smatrajući Židove istovremeno i političkom i religijskom opasnošću po Carstvo (i pokušavajući ih stoga pokrstiti), Justinijan je, smatram, bio prvi koji je ujedinio grčku i rimsku tradiciju nepovjerljivosti i neprijateljstva prema Židovima.

I Prokopije je spomenuo epizodu u zemlji Homerita i ustvrdio da Židovi tlačé kršćane.¹⁶⁷ Njegov relativno slab interes za ta zbivanja proizlazi najvjerojatnije iz činjenice da ga vjerske borbe uopće nisu zanimale, ako mu se nije činilo da se njima neposredno ne ugrožavaju sigurnost i interesi Carstva. On je ipak glavni nosilac ideje o Židovima kao o teškoj prijetnji političkoj stabilnosti Carstva. Takav se stav prirodno nadovezuje na rimski stav o Židovima kao o buntovnoj društvenoj grupi koju zbog toga valja kažnjavati, ali ne i zabranjivati njihovu vjeru. Koliko je ta ideja bila prisutna u narodu, teško je reći. Čini se da se ipak zadržala u krugovima iz kojih je potjecao i Prokopije — bogate carigradske i provincijalne aristokracije.

Da bi se teze o rasprostranjenosti ideje o židovskom ugrožavanju Carstva i kršćanstva bolje argumentiralo, valjalo bi slične misli pronaći i kod drugih suvremenih pisaca. Međutim, Židove ne spominju ni Agatija,¹⁶⁸ ni Euagrije Skolastik,¹⁶⁹ ni Kozma Indikopleust,¹⁷⁰ a ni Menandaru Protektor.¹⁷¹ Teofilakt Simokata, ih spominje 2 puta i to u vezi sa starozavjetnim pričama.¹⁷² Osamljenost Prokopija u takvim razmišljanjima ne treba čuditi — njegovi mlađi suvremenici obuhvatili su u svojim djelima mnogo manje aspekata društvenog događanja, a ni po bogatstvu misli ne mogu se uspoređivati s Prokopijem. Menandar je čak oko 590. godine napisao: »nije mi bilo moguće, ni ugodno zbog drugih, suprotstaviti svoju svjetiljku zruci svjetla, tako sjajnoj zbog svojega pričanja«.¹⁷³

Međutim, postoje ipak sličnosti Prokopija i nekih suvremenika — primjer je tome »Disputatio«, djelo opata Anastazija sa Sinaja. Anastazije tvrdi da nijedna vjera, ukoliko nije istinita i ako ju ne štiti Bog, ne bi mogla preživjeti tolika stoljeća, umaći tolikim progonima i pridobiti za sebe tolike sljedbenike, kao kršćanstvo.¹⁷⁴ Stoga kao svoju misao vodilju, suprotstavlja kršćanstvo povijesnoj nevjernosti Židova. U tom dokazivanju služi se po-

¹⁶⁶ Proc. De bellis, IV, 9, 9.

¹⁶⁷ Proc. De bellis, I, 20, 1.

¹⁶⁸ Vidi, Agathiae Scholastici Historiarum, PG 88, 1249—1596.

¹⁶⁹ Euagrii Scholastici Historiae ecclesiasticae, PG 86/2, 2415—86.

¹⁷⁰ Cosmas Indicopleustès Topographie chrétienne, I—III, introduction, etc., par W. Walska, Paris 1968.

¹⁷¹ Menandri Protectoris Fragmenta, ed. Dindorf, Historici graeci minores, t. II, Teubner 1871.

¹⁷² Theophylacti Simocattae Historiae, ed. de Boor, Lipsiae 1887.

¹⁷³ Menandri protectoris, Excerpta de sententiis, frag. 27, str. 23.

¹⁷⁴ Anastazija sa Sinaja, Disputatio contra Judaeos, III, PG 89, 1224 ff.

vijesnom argumentacijom, miješa događaje različitih stoljeća, a sve ih prilagođava suvremenosti.¹⁷⁵ Ivan Malala, vjerojatno grecizirani Sirijac, napisao je djelo koje pripada tipu bizantsko-kršćanske monaške kronike, pa je moglo uklopiti (i, vidjeli smo, uklopilo je) različite ideje koje su o Židovima u to vrijeme postojale u bizantskom društvu.¹⁷⁶

U 6. stoljeću Židovi nisu bili smatrani barbarima, barem tako tvrdi Prokopije,¹⁷⁷ ali u isto vrijeme piše da su Romeji napali Židove.¹⁷⁸ To bi značilo da oni po nekom kriteriju (očigledno religijskom) nisu dio te kršćanske ekumene, odnosno, Rimskog Carstva. Tako su Židovi narušavali svojim specifičnim položajem taj vječiti dualizam između rimskog i barbarskog svijeta, neki puta kao dio jednih, neki puta drugih. Ako se govorilo o njihovim tradicijama, kulturi, mjestu boravka (Carstvo), oni bi neprijeporno bili dio Carstva, »Romani«, ukoliko bi se razmatrala njihova priprema politička neophodnost i heretičnost, oni bi bili dio barbarskog svijeta. Kada se bude radilo o Židovima izvan teritorija Carstva, ovaj će se drugi element — barbarstvo — još više isticati.

Bez obzira na općenitu vjerodostojnost Prokopijevih izvještaja, čini se da su ove informacije filtrirale kroz predrasude njegova vremena. Prokopijevi nazori o židovskoj opasnosti izraz su njegovih bojazni za budućnost Carstva, jer je Carstvo bilo »conditio sine qua non« opstanka i života u oazi sa svih strana okruženoj neprijateljskim barbarskim i heretičkim elementima.¹⁷⁹ Prokopije ne nudi rješenje problema, ali njegovo prešutno odobravanje pokrštavanja Židova u Boriju navodi na zaključak da je smatrao kako se ovaj politički problem može riješiti političko-religioznim uvjeravanjem (nikako prisilnim) Židova da se pokrste.¹⁸⁰

Prokopijeva osnovna misao o spašavanju Carstva — »Debet esse constituta civitas, ut aeterna sit« — bila je zajednička želja svih Rimljana, od Cicerona (koji ju je izrekao), pa do Prokopija.¹⁸¹ Prokopije je bio »homo politicus«, opsjednut političkim pitanjima i problemima funkcioniranja političkog sistema kojem su, eto, Židovi bili prijetnja (iako ne samo oni). Možda se u »Građevinama« pojavljuju i odjeci stava o Židovima kao religioznoj opasnosti, kada pisac pozdravlja Justinijanovo pokrštavanje Židova u Boriju, ali to je u cjelini Prokopijevih pogleda na ovaj problem praktično nebitno.¹⁸² Tu akciju je, uostalom, Prokopije promatrao kao sredstvo za stjecanje prvenstveno političkih, a manje religioznih probitaka.

Protužidovska shvaćanja i djelovanja bivala su sve snažnija i učestalija, gotovo sukladno s pritiskom crkvenih krugova na židovsko stanovništvo da se pokrsti. U takvim nastojanjima ni stanovništvo, pa ni crkva u Carstvu

¹⁷⁵ Idem, 1236.

¹⁷⁶ K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1897, 325 ff. Malala je vjerojatno bio grecizirani Sirijac.

¹⁷⁷ Proc. De bellis, V, 10, 24.

¹⁷⁸ Idem, II, 26.

¹⁷⁹ Goldstein (bilj. 137), 93—7. Ono što Prokopije piše teško je povezati s bilo kojim zakonom ili nekim drugim pisanim dokumentom, a još teže s djelima crkvenih pisaca. Ideje su proizvod narodnih priča, pretjerivanja o židovskim zločinima i Prokopijevih kvaziintelektualnih promišljanja o suvremenoj situaciji. Zbog toga je teško složiti se s Argenti (bilj. 11), 37, koji smatra da središnja vlast Židove nije smatrala opasnošću po sebe.

¹⁸⁰ Vidi, Goldstein (bilj. 137), 66—72.

¹⁸¹ Idem, 88—98. O ovim pitanjima u antici: *L'ideologie de l'imperialisme romain*, Paris 1974.

¹⁸² Proc. De aedificiis, VI, 2, 21—3.

nisu bili homogeni: ako su 5. stoljeću protužidovske akcije najčešće poduzimali stanovnici velikih istočnih gradova, ti će se osjećaji polako prenositi, tokom 6. stoljeća, i na druge dijelove Carstva.

Kršćanska je filozofija, a vjerojatno i mentalitet, imali su za Židove točno određeno mjesto: po sv. Grguru Teologu, čija su se djela vrlo često citirala, a mišljenja općenito prihvaćala, ljudski je rod podijeljen na tri skupine, već prema tome da li odbacuje, djelomično prihvaća ili u potpunosti priznaje Objavljene: pogani, Židovi i kršćani.¹⁸³

Vrlo je izvjesno da se crkvene raspre, dogme, vjerovanja, nisu prenosili u mase u onim učenim oblicima u kojima ih se danas može čitati. Općenito se postavlja pitanje (nažalost, vrlo rijetko obrađivano u literaturi) — na koji su se način crkvena znanja prenosila u narod. Narod je bio nepismen, znači da nije mogao čitati, narod je, isto tako, bio neobrazovan, što znači da nije mogao ni shvaćati. Vjerojatno u trenucima kada su kretale u paljevinu sinagoga, mase nisu vodile računa o kompliciranim i nerazumljivim objašnjenjima crkvenih pisaca koji su pisali o Židovima i njihovoj vječnoj krivici.¹⁸⁵ Mogao ih je zapaliti neki vatreni propovjednik, ali za njih to nije nikada bilo pitanje intelektualne odluke, nego instinkta — ljubavi ili mržnje.

Čini se da su kršćanski pisci ili njihovi suvremenici koji su ih obavještavali o događajima, pa i narod općenito, mogli smatrati svaku židovsku aktivnost sumnjivom, pa bi ona mogla poslužiti za progone ili pogrome. S druge strane, takav je stav djelomično odražavao i realno stanje. Sve jači kršćanski pritisak, kuga, glad, poplave, potresi i ratovi — sve što je zadesilo Carstvo tridesetih i četrdesetih godina 6. stoljeća, te konačno i duboka kriza Carstva krajem 6. i u 7. stoljeću, mogli su poticati shvaćanja Židova da takva situacija ne može vječno trajati. Ljudi koji su tako patili bili su spremni u svemu vidjeti znakove dolazećeg spasenja. Gotovo je nevjerojatno koliko se mnogo lažnih Mesija pojavilo od 5. do 8. stoljeća i kako su ih židovske mase prihvatile.¹⁸⁶ Osim toga, stalno ponavljanje motiva da Židovi žele prodati ili predati dijelove Carstva također je moglo pobuditi sumnje, i vrlo je lako to povezati s motivima Judine izdaje. Tako se osobni probitak, financijski profit i podlost u svijesti kršćana sve više povezuju s poslom kojim su se Židovi sve više bavili — s trgovinom.¹⁸⁷

Poezija Romana Meloda bila je dio ove političke i religiozne aktivnosti 6. stoljeća protiv Židova.¹⁸⁸ Utjecaj Ivana Zlatoustog na njegov opus je očigledan — na primjer, u »Muci Isusovoj« i »Silama pakla«: »očevi su pri-

¹⁸³ St. Gregorius Theologus (Nazianzus), Oratio 31, PG 36, 161 B. Vidi i The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy, Cambridge 1967, 444.

¹⁸⁵ C. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church, London 1982, 178 i d., raspravlja o prenošenju i objašnjavanju pojedinih konkretnih liturgijskih tema gledaocima putem slika u crkvama. Moguće je osnovna znanja i shvaćanja o Kristu, o svecima, prenositi na taj način, ali, da li i neka znanja o Židovima? Tako će se mogućnost pojaviti, čini se, tek u kasnijim stoljećima (vidi bilj. 114).

¹⁸⁶ Baron (bilj. 3), III, 16—7.

¹⁸⁷ Bizantinci su slične ideje mogli gajiti u nekoj mjeri samo prema samaritanima koji su, navodno, željeli prodati Palestinu Perzijancima. Zbog toga su čak i postavili nekog Julijana za cara. Ioannis Malalae Chronographia, PG 97, 455.

¹⁸⁸ Romanos Le Mélode, Hymnes, I, Paris 1964, 13—14. Vidi, također, J. Grosdidier de Matons, Romanos Le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance, Paris 1977; Iako autor ne raspreda direktno o Krizostomovu utjecaju na Romanovo mišljenje o Židovima, on više puta navodi citate koji pokazuju da je Roman poznavao i cijeno Krizostomov opus.

premili svojim sinovima odjeću prokletstva. A oni su na svoju vlastitu ranu dodali još jednu za svoje potomke — navukli su vječnu kaznu zbog svojih zločina na buduće generacije.¹⁸⁹ Prvi je grijeh Židova bio, (tekst nedvojbeno govori o njima, iako se oni nigdje izričito ne spominju) osuda Krista, a drugi privrženost njihovoj vjeri.¹⁹⁰ U »Silama pakla« tvrdi se da Židovi rade za pakao, i da ih Pakao neposredno potiče svojim naredbama.

Čini se da je Roman bio prvi koji je Židovima pripisivao određene epite, kao što je »klevetnički narod« — »báskanos laós«.¹⁹¹ Izvor 7. stoljeća — »Čuda sv. Demetrija« — kaže »áfhthoroi paídes Ébraion« — što bi značilo »nepokvarena« ili »lišena zavisti djeca Židova«. Naime, ona su vidjela, barem po priči, ono što njihovi očevi nisu — čudesnu pojavu sv. Demetrija na zidinama Soluna.¹⁹² Leoncije, biskup Neapola na Cipru, govori o židovskoj »sljepoći« (tíflosis), »bezbožnosti« (asébeia) i »nezahvalnim Židovima« (aharistoi),¹⁹³ a sv. German Patrijarh o »židovskoj neotesanosti« (skaiótes).¹⁹⁴ Izraz koji vjerojatno nagovještava da njihova krivica nije toliko velika i neposredna jest »zavedeni Židovi« (plánoi Ebraíoi). Jezici kršćanskih društava u budućnosti će se obogaćivati sličnim izrazima.

Slijedećih godina položaj Židova ostajao je pravno isti, a neki izljevi kršćanskog bijesa nisu zabilježeni sve do 579. godine. Tada su u Carigradu protestirali kršćani, smatrajući da su suci u parnici protiv »Helena« (dakle, pogana — I. G.) bili potkupljeni i da krivce neće stići pravična kazna. Vrlo se brzo protest pretvorio u nered. Ivan Efeski, koji je zabilježio ta zbivanja,¹⁹⁵ tvrdi da su Židovi, samaritanci i drugi heteriči zatvorili svoje radnje, kako bi pokrali sve što mogu od kršćana i zapalili crkve. Navodno, smatrali su da će to biti moguće u gužvi koja je nastala. Bliže je istini, čini nam se, da su se bojali pljačke svojih trgovina i zbog toga pospremili robu. Međutim, kršćani su ih uhvatili, Židovi su priznali da su se spremali na nedjela (iako do tada, barem po navodima pisaca, nijedna crkva nije bila zapaljena, a niti ijedan dućan pokraden), pod mukama priznali i druge, navodne zločine, te su bili osuđeni za to. Kazne su bile čak i progonstvo i razapinjanje na križ. Bilo je to prvi puta da se neredi sa tako teškim posljedicama zbivaju u Carigradu, u sredini u kojoj su antižidovski osjećaji bili mnogo manje izraženi nego li u velikim gradovima na Istoku.

¹⁸⁹ Idem, Hymnes, IV, Paris 1967, 224.

¹⁹⁰ U pjesmi se nedvojbeno radi o tim židovskim zločinima, iako se Židove nigdje neposredno ne spominje. Vidi, komentar, 224.

¹⁹¹ Idem, Hymnes, IV, 208.

¹⁹² *Miraculorum s. Demetrii martyris liber II*, PG 116, 1332. U Vizantijskim izvorima za istoriju naroda Jugoslavije I, Beograd 1955, 192, tvrdi se da umjesto »áfhthonoi« valja stajati »áfhthoroi«, ali A. Maricq, *Notes philologiques, Byzantion* 22, 1952, 360, misli drugačije. Kako obje riječi imaju slična, skoro identična značenja, ovo može biti samo pitanje filološkog razjašnjavanja. *Les plus anciens Recueils des Miracles de S. Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, par P. Lemerle, CNRS, Paris 1979, vol. I, 172, 178, odabire alternativu »áfhthoroi«. Dvojbeno je da li sintagmu »paídes Ébraion« treba prevoditi kao »Židovi« ili »židovska djeca«. Lemerle prevodi »des Juifs«, a onda na str. 172, bilj. 12, daje objašnjenje: »može se također shvatiti da se uistinu radi o židovskoj djeci...«

¹⁹³ Vidi, Leontii Neapolitani episcopi, *Sermo contra Judaeos*, PG 93, 1602 C. O Leontiju, koji je, čini se, bio jedan od najvažnijih i najzanimljivijih izvora kraja 6. i 1. polovine 7. st. — vidi, PG 93, 1559—66; također, *Lexikon* (bilj. 31), t. 6, 968. Sv. Ivan Damaskin, navodno citirajući isti Leontijev rad, govori o »velikoj židovskoj besramnosti i neznaboštvu« (anaíbeia). St. Ioannis Damasceni, *De imaginibus*, Oratio III, PG 94, 1385—8.

¹⁹⁴ St. Germani Patriarchae, *De haeresibus et synodis*, PG 98, 40—1.

¹⁹⁵ Sharf (bilj. 3), 44—5.

Uostalom, odgovorni za neredu nisu bili kažnjeni — car Tiberije I Konstantin (578—582) dao im je prebojadisati leđa kako bi uvjerio njihove žrtve da su bili bičevani.¹⁹⁶

Po Justinijanovim zakonima pribijanje na križ, nije bilo predviđeno kao kazna. Ono se nije primjenjivalo ni u slučaju pobuna i represalija nad drugim etničkim ili religijskim skupinama, pa se čini da je to simbolička, ali s vrlo konkretnim djelovanjem osveta za ubojstvo Isusa. Sve se to događalo usprkos općem shvaćanju u Carstvu da je izivljavanje nad žrtvama primjereno duhu barbara, a Prokopije opisuje da su Slaveni nabijali one koje su uhvatili na kolac ili im gulili kožu, pa ih bacali u vatru.¹⁹⁷

Naposljetku, i u ovoj se priči ponavlja motiv navodnih židovskih namjera da zapale crkve. Čini se da je to bio najlakši način da se Židovima imputiraju tobožnji rušilački porivi prema Carstvu i kršćanstvu, pa da se i opravdaju osvete ili nametanje protužidovskih odredbi.

Godine 582. ustoličen je u Carigradu patrijarh Eutihije, pa su ga Židovi pozdravili sa »blagoslovljen tko dolazi u ime Krista« i »neka jača vjera kršćana«.¹⁹⁸ Pisac pridodaje da to nisu izvikivali samo kršćani, nego »i nevjerni i izvan naše crkve narod Židova, ugledajući se pomalo na malu djecu«.¹⁹⁹ Ovo nikako nije primjer suradnje, kako bi to htjeli prikazati neki autori,²⁰⁰ već ismijavanja, a postupak Židova je vjerojatno bio uvjetovan i stalnim pritiscima koje su oni ovim ulagivanjem željeli olakšati. Kao što se vidi, ni pisac, a vjerojatno ni očevici događaja, nisu im vjerovali.

Godine 592. je u Antiohiji kršćanin iznajmio kuću Židovu i u njoj ostavio ikonu Marije. Židov je, navodno, na sliku urinirao, što je bio povod caru Maurikiju da naredi izgon svih Židova iz grada, te brijanje dijela glave kako bi se po tome razlikovali od drugih građana.²⁰¹ Takva je odluka pret hodila sličnima u zapadnoj Evropi od 13. stoljeća i kasnije.²⁰²

Kako su Židovi sve više živjeli na marginama kršćanskoga društva, tako je i riječ »Židov« — »Ioudaios« — postajala nešto izvan normalnog lek sika, zapravo pogrda. Taj se termin slobodno upotrebljavao da se označi bilo koja »neprijateljska« ideologija:²⁰³ tako je stanovništvo Carigrada 431. godine tražilo da se spali »Židov« Nestorije, kada je zbog navodnog krivovjersja bio smijenjen s položaja patrijarha.²⁰⁴ Crkva je smatrala da je on iskazao »židovski mentalitet«.²⁰⁵ Biskup Majume Ivan Ruf u svojoj zbirci svjedočanstava u kojima napada Halkedonski koncil 451. priča o štovanom starcu koji je imao jednom viziju Isusa. Isus se žalio da je ponovno razapet na

¹⁹⁶ John of Ephesus (Ivan Efeski), *Ecclesiastical History*, Oxford 1860, 216—21.

¹⁹⁷ Proc. De bellis, VII, 38, 6; 38, 20—22.

¹⁹⁸ S. Eutychiei Patriarchae Constantinopolitani Vita, VIII, 73, PG 86/2, 2357 B.

¹⁹⁹ Idem, loc. cit.

²⁰⁰ Sharf (bilj. 3), 45, nije citirao drugi dio odjeljka (vidi njegovu bilj. 91), a da je to učinio, dojam o događaju bio bi potpuno drugačiji.

²⁰¹ Agapius (Mahboub) De Membidj, Kitab Al Umwan, Histoire Universelle, PO 8, 399—500 (loc. cit. 439—40). Sharf (bilj. 3), 45, iskrivljava značenje citata i ne upotrebljava ga u cijelosti.

²⁰² Takve se odredbe nižu od vremena Inocenta III. Treći i posebice Četvrti Lateranski koncil (1179. i 1215. godine) nametnuli su Židovima nošenje karakterističnih obilježja — žute ili crvene oznake, ili, u Italiji, šešira posebne boje — vi di, Nouvelle histoire de l'église, t. 2, Le Moyen Age, Paris 1968, 452.

²⁰³ Baron (bilj. 3), III, 5, dodaje: »ona je izricana s još manje stvarne osnove nego li riječi »fašist«, »imperijalist« ili »komunist« danas«.

²⁰⁴ Vidi, Walter (bilj. 144), 259.

²⁰⁵ S. Germani Patriarchae, De haeresibus et synodis, PG 98, 61 C.

križ i da je to učinila gomila biskupa. »I bio je u pravu (misli se — starac)«, dodaje Ivan, »jer su nestorijanci patili od židovske bolesti«. ²⁰⁶ Ni Justinijan nije oklijevao da poistovjeti nestorijance sa Židovima. ²⁰⁷ Nakon 518. žitelji Antiohije nazivali su novoga patrijarha »Židovom«, jer se, kao pristalica haledonskoga pravovjerstva, suprotstavljao njihovu monofizitizmu. ²⁰⁸ Istaknuti antiohijski patrijarh Sever je jednostavno povezao nestorijance i haledonce (inače suparnike), kada je želio denuncirati sve »židovske« hereze. ²⁰⁹ Konačno je i arijanstvo proglašeno za »židovski« pokret. ²¹⁰ U vrijeme vladavine Foke (602—610) neki su kršćani, da bi ih se izvrijeđalo i dokazalo da su nepouzdati, nazvani »Židovima i Mamzirima«. ²¹¹ »Mamzir«, odnosno »Mamzer« je hebrejska riječ, a znači »bastard«, nezakonito dijete, pa koliko je god pogrda nekoga poistovjetiti s kopiletom, toliko to u konkretnom slučaju može značiti da su, simbolički, Židovi vanbračno, odbačeno dijete kršćanske crkve. ²¹² Osim toga, »Mamzer« je i potomak muškarca i žene čiji je seksualni odnos zabranjen (na primjer, dijete brata i sestre, ili punovrjedno vjenčanih s drugih muškarcem ili ženom), a njihovi su potomci isto tako »Mamzeri«. Takav bi se status mogao povezati s judaizmom koji je isto tako zaslužio vječno prokletstvo.

Nakon ikonoklastičke krize bilo je uobičajeno borbe protiv ikona na svaki način uspoređivati sa Židovima. Tako Teofan, kada opisuje sebi nesimpatičnog ikonoklastičkog cara Konstantina V (741—775) tvrdi da je ovaj posjedovao »židovski mentalitet« (oholost, umišljenost). ²¹³ Konačno, u nekim se tekstovima crkveni sabor 754. označava ne kao svi ostali, već kao »židovski koncil«, zato što je bio »protiv Krista«. ²¹⁴

Konačno je ovaj proces marginalizacije morao dovesti i do ekstremnih pokušaja — a što bi značilo nestajanje (bilo prisilnim pokrštaivanjem bilo izgonom) svih Židova iz kršćanske države. Doduše, to se u Bizantu nikada nije dogodilo, jer su i država i crkva izvlačile iz egzistencije Židova svaka svoje koristi, ali se ne može poricati da mjera koje su išle u pravcu njihove potpune eliminacije nije bilo.

Tako je 569. godine, bez povoda, sinagoga u Carigradu pretvorena u crkvu. ²¹⁵ Ivan Efeski svjedoči da je u to doba još 7 sinagoga bilo pretvoreno u

²⁰⁶ Vidi, Baron (bilj. 3), III, 229.

²⁰⁷ CJ, I, 5, 6; Novela 109 iz 541. godine — »Nestorii Judaicam sequuntur insaniam«.

²⁰⁸ E. Honigman, *Evêques et évêchés monophysites d'Asie antérieure au VIe siècle*, Louvain 1951, 21. 20-ak godina kasnije i monofizitski patrijarh Antiohije Sever naziva svoje teološke neprijatelje »Židovima« (vidi, bilj. 72).

²⁰⁹ Baron (bilj. 3), III, 5.

²¹⁰ Idem, 7. Parker (bilj. 3), 300—303, navodi mnogo više primjera.

²¹¹ La didascalie de Jacob, PO 8, 747—80 (loc. cit. 776).

²¹² Vidi, *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, vol. 11, 840—2.

²¹³ Theophanis Chronographia, I, 417: »Ioudaikón frónéma«. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 169, tvrdi da su »protivnici Lava III objašnjavali njegovo neprijateljstvo prema ikonama čas jevrejskim, čas arabljanskim uticajima ... mnogo veći značaj imaju aluzije na Lavovo »arabljano-filstvo« ili »sklonost Arapima« (sarakenófron) — (Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, 2. ed., Oxford 1968, 161) koje su mu suvremenici pripisali«. Kao što je riječ »Židov« ili »židovski« imala uvredljivo značenje, to se događalo i s riječju »Saracen«, pa je u najmanju ruku dvojbena kao dokaz careva prijateljskog odnosa prema muslimanima i Židovima.

²¹⁴ *Adversus Constantinum Cabalinum*, PG 95, 333. Parker (bilj. 3), analizira položaj Židova u ikonoklastičkim sporovima (291—4).

²¹⁵ Theophanis Chronographia, I, 102; I, 248.

crkve na području Male Azije.²¹⁶ U drugoj polovini 6. stoljeća pridodan je liturgiji odjeljak u svrhu posvećivanja sinagoga u crkve.²¹⁷

I djelovanje države je bilo sve oštrije. Car Maurikije, osim što je izгнаo Židove iz Antiohije, naredio je nečaku Domicijanu da naloži obavezno pokršćavanje Židova i samaritanaca.²¹⁸ Iako odluka nije imala veliki domašaj, jer je Domicijan bio guverner udaljene Melitene u Armeniji (o postojanju židovske zajednice u tom gradu nema podataka), ipak je to bio važan korak. Izgleda da se ni dekret o obaveznom iseljenju iz Antiohije nije dosljedno proveo,²¹⁹ ali su ipak ovi potezi državnih organa bili presedan. Novi napadi na Židove su slijedili — tvrdi se da je car Foka želio okaljati grijeh — mnogobrojne progone i ubojstva — pokršćavanjem Židova.²²⁰ Da li se uistinu i događalo, nemoguće je ustanoviti, ali takva nasilna akcija ne bi odudarala od drugih Fokinih poteza. Godine 609, pošto su se Židovi u Antiohiji pobunili i ubili tamošnjeg patrijarha Anastazija, Foka je poslao sebi odane ljude da smire situaciju. Oni su to i učinili, ubivši mnoge Židove.²²¹ Međutim, protužidovske mjere za vladavine Heraklija (610—641) imat će mnogo veće i dalekosežnije značenje.²²²

Židovi su smatrali da im perzijska ofanziva protiv Bizanta početkom 7. stoljeća otvara nove mogućnosti. Njihovo ponašanje lakše će se razumjeti, ako se zna da su bili opsjednuti biblijskim proricanjem da je Bog podijelio svijet (tada između kršćanstva i zoroastrizma, ili kasnije između kršćanstva i islama), »samo s namjerom da očuva Izrael«. Zbog toga su Židovi strahovali pri pomisli da bi Perzijanci mogli biti uništeni u napadu bizantske vojske. Pisac ove hagadske apokalipse koji je najvjerojatnije živio u doba Foke i Heraklije, bio je uvjeren da će se veliki prorok i posljednji preteča Mesije iz kuće Davidove uskoro pojaviti.²²³

Sigurno je da su se Židovi u Galileji u nekom broju pridružili perzijskoj vojsci, kada je ona prolazila kroz njihov kraj, te da su joj pomagali u napadu na Jeruzalem.²²⁴ Postoje svjedočanstva o događajima po perzijskom osvojenju grada. Priča vjerojatno potječe iz narodne predaje, a po-

²¹⁶ John of Ephesus, PO 18, 681.

²¹⁷ Sacramentum Gelasianum, PL 74, 1144 B i C.

²¹⁸ Sharf (bilj. 3), 45, 58.

²¹⁹ Idem, 46. The Chronicle of John, bishop of Nikiou, ed. R. H. Charles, London 1916, pogl. 99, 162—3. Vidi, također, La Chronique de Jean, évêque de Nikiou, par M. H. Zotenberg, Paris 1879.

²²⁰ L. Drapeyron, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VIIe siècle, Paris 1869, 97. Vidi i: R. P. Blake, Ob odnošeniah evreev k praviteljstvu vostočnoi rimskoj imperii v 602—634 gg. po R. Hr., Hristianskij Vostok III, 1914, 175—194. Suvremenik Maurikija i Foke bio je papa Grgur I ((590—604). Iako je Italija bila i dalje dio Carstva, pape su sve više postojali samostalni vladari, pa je tamošnji položaj Židova ipak neka druga tema. O Grgurevu liberalnom odnosu prema Židovima sačuvani su podaci u više od 20 njegovih pisama (P. Ewald — L. M. Hartmann, Epistolae Gregorii Magni, MGH, Ep. I, 1, 1891). Vidi i Parker (bilj. 3), 210—221.

²²¹ Theophanis Chronographia, I, 296, 17—25. Agapius de Menbidj, Histoire Universelle (Kitab Al—Umwan) PO 8, 449, tvrdi da je »8. godine vladavine Foke spopala Siriju velika nesreća. A ovo je uzrok: Židovi koji su živjeli tamo i u Mezopotamiji namjeravali su ubiti kršćane u svim naseljima i srušiti njihove crkve. Dok su se oni time bavili, bili su prijavljeni vlastima. Tako su se kršćani bacili na njih i ubili ih mnogo ...«

²²² Vidi, opširno: Baron (bilj. 3), III, 18—24; Parker (bilj. 3), 257 ff.

²²³ Baron (bilj. 3), III, 16—8.

²²⁴ Euty chius, PG 111, 1089. Dubnow (bilj. 3), t. III, 267 ff.

navljaju je listom gotovo svi kroničari: Židovi su otkupili 90.000 kršćanskih zatvorenika od Perzijanaca samo da bi uživali u njihovoj ubijanju.²²⁵ Redovnik iz manastira Mar Sabe (sv. Sava u Judejskoj pustinji), koji tvrdi da je bio očevidac opsade, priča da su ugledniji zatvorenici odvojeni, a ostali, uključujući i njega, zatvoreni u isušenoj cisterni. Dolazili su im neki Židovi i nudili da otkupe onoga tko bi prešao na judaizam. Kršćani su to odbijali, a zatim su ih Židovi kupili da bi ih ubili.²²⁶

Skoro 15 godina kasnije (krajem dvadesetih godina 7. stoljeća), car Heraklije je s vojskom ušao u Palestinu i ponovo osvojio Jeruzalem. Židovi gradova i naselja u tom području²²⁷ su mu izašli u susret i molili ga da im jamči sigurnost. Heraklije im je uslišio molbu, ali kada je ušao u Sveti grad i čuo od redovnika što su Židovi sve učinili, povukao je obećanje i pogubio mnoge Židove.²²⁸

U vrijeme Heraklijeva pohoda događali su se i drugi incidenti. Dok je ratovao u Perziji, Židovi u gradu Edesi su ili pomagali Perzijance protiv njega, ili su odbili da ga prihvate pošto je perzijska vojska otišla.²²⁹ Ova zbivanja i nisu neka novost — 100 godina ranije Židovi su pomagali i perzijskom caru Hozroju, kada je osvajao bliskoistočne teritorije.²³⁰

Kada su oko 630. godine Arapi počeli osvajati susjedne zemlje mogli su računati na židovske simpatije, zato jer su se Židovi nadali da će ih arapska ili islamska vlast pustiti da žive u miru, pod uvjetom da plaćaju poreze nametnute neislamskom stanovništvu. Židovi i kršćani su nazvani *Ahl al-Kitab* — »narod Knjige« (tako ih je nazvao još Muhamed), da bi se razlikovali od pogana koji nisu posjedovali knjigu Božjeg objavljenja. Muhamed je tvrdio da su Objavljenje Židovi i kršćani prenijeli u krivom obliku, ali im je ipak to prihvaćanje omogućavalo da imaju privilegirani status u odnosu na pripadnike drugih vjera. Pošto su prihvatili islamsku vlast, Muhamed je podario Židovima pravo da slobodno ispovijedaju, a oni su morali plaćati glavarinu — džiziju.²³¹ Tako su se Židovi osvećivali Bizantincima za

²²⁵ Theophanis Chronographia, de Boor I, 252, PG 108, 632, za godinu 606. Također, Georgius Hamartolus, Chronicon, IV, 227, PG 110, 829. Vidi i Michel le Syrien, t. II, 430 (11,1): »vjerovali su da će im biti dozvoljeno da osnuju nezavisnu židovsku državu pod perzijskim vrhovništvom, i zbog toga su bili protjerani iz grada«, svakako je sumnjive vjerodostojnosti.

²²⁶ Vidi, M. le Cte Couret, La prise de Jérusalem par les Perses en 614, *Elégies du Patriarche Saint Sophronius, et récit contemporain du même événement, par un moine du couvent de Saint — Saba, Revue de l'Orient chrétien*, vol. II, Paris 1897, 125—164, Theophanis Chronographia, I, 179, 3. Vidi i S. Vailhé, *Les Juifs et la prise de Jérusalem en 614, Échos de l'Orient* 12, 1909, 15—17, gdje su izvori analizirani iz aspekta »objektivnosti« i »neobjektivnosti«.

²²⁷ To su mogli biti stanovnici Tiberijasa, Nazareta, Sase, Kefar Barama, Alme, Dalate, Guš Halava, Merona, Horbat Šeme, Nevoraje, Horbat Sare, Jesud Hamale, Rame, Pekiina, Ejlabuna, Horbat Amudima, Horbat Arbela i Horbat Amudima — vidi, Biblijski atlas, Zagreb 1990, 185.

²²⁸ Theophanis Chronographia, I, 273; PG 108, 675; za godinu 620. Eutychius, PG 111, 1089.

²²⁹ Agapius (bilj. 201), 466. Također, *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeôs*, ed. F. Macler, Paris 1904, pogl. 30, 94—5. Eutychius, PG 111, 1084—5. Židovi su u to vrijeme živjeli u Jeruzalemu, Damasku, na Cipru, u brdima Galileje i u Tiberijadi. U Tiru je živjelo 4000 ljudi, što je vjerojatno pretjerivanje.

²³⁰ Proc. De bellis, II, 26, 2.

²³¹ Vidi, *The Caliphs and their non-Muslim subjects*, London 1930; H. Lokkegaard, *Islamic taxation in the classic period*, Copenhagen 1950.

progone pod Heraklijem prilazeći Arapima (ipak, njihov se negativan odnos prema Carstvu ne može tumačiti samo mržnjom prema Herakliju).²³² Teofan tvrdi da su Židovi prilikom arapskog osvajanja Jeruzalema poticali Arape da uništavaju križeve.²³³ Židovi Palestine su se veselili kada su Arapi ubili bizantskog vojskovođu Sergija.²³⁴ Neki je Židov pratio islamsku vojsku na pohodu na Egipat,²³⁵ a u pregovorima o predaji Aleksandrije razgovaralo se i o tome da Židovi smiju ostati u gradu, čak i ako njime i dalje budu vladali kršćani.²³⁶

Stoga je bilo logično da će kršćanska država odlučiti, čak i ako imalo bude posumnjala u buduće ponašanje Židova, da eliminiira tu prijetnju.²³⁷ Godine 632. je car Heraklije naredio da se svi Židovi moraju pokrstiti.²³⁸ Heraklijev je dekret prirodna posljedica više od 2 stoljeća dugog procesa marginalizacije Židova. On se mogao i očekivati, on se i morao dogoditi, ali je valjalo naći pravi trenutak i način.²³⁹ Smatralo se da će se ta odluka najlakše provesti u djelo tako, pokazuje to primjer iz Kartage, gdje je edikt najprije javno razglašen, da se nametne shvaćanje kako kršćanskog cara mogu dostojno poštovati samo oni koji su njegove vjere — »da li ste svi vi robovi

²³² Michael the Syrian, t. II, 439 (lib. 11, pogl. 9); Sebèos (bilj. 229), 31, 102—3.

²³³ Theophanis Chronographia, I, 342, 24—25. Vidi, također, J. Starr, Byzantine Jewry on the eve of the Arab conquest, Journal of the Palestine Oriental Society, 15, 1935, 289. Jedan primjer daje drugačiju sliku: Agapius (bilj. 201), 475, piše da je arapski komandant Omar garantirao jeruzalemskom patrijarhu Sofroniju sigurnost Jeruzalema i svih drugih gradova u Palestini, ali mu »predao i dokument u kojem je bilo određeno: svaki Židov kojeg nađemo u Jeruzalemu bit će lišen bilo kakve zaštite, kaznu će pretrpjeti njegovi konji, njegov novac i on osobno«. Komentator daje i objašnjenje: »to je značilo da se Židovima zabranjuje da zajedno s kršćanima žive u Jeruzalemu«. Čini se vjerojatnijim da je priča nastala kasnije i da je samo jedna od verzija navodnog saveza muslimana i kršćana protiv Židova. Njega su izmislili kršćani koji su živjeli pod islamskom vlašću i nema nikakve povijesne osnove — vidi, Histoire Nestorienne, PO 13, 602; također, Parker (bilj. 3), 262 ff.

²³⁴ Doctrina Jacobi nuper baptizati, V, 16. Postoji više verzija istoga teksta. Rukopis na etiopskom s francuskim prijevodom izdao je S. Grébaud, PO 3, 555—643. Grčki rukopis izdao je F. Nau, pod nazivom »La didascalie de Jacob«, PO 8, 745—780, s opširnim uvodom.

²³⁵ John of Nikiou (bilj. 219), pogl. 118, str. 189.

²³⁶ Idem, pogl. 120, str. 194. Vidi, Parker (bilj. 3), 262, o autentičnosti tih navoda.

²³⁷ Prislino pokršćavanje počelo se provoditi na evropskom zapadu skoro istovremeno — krajem 6. stoljeća. U kršćanskim društvima odvijali su se slični procesi, a Heraklijev se edikt ne može smatrati samo hirom svojevrijednog cara. Godine 576. je biskup Arverna (u južnoj Francuskoj) Avit iskoristio strah zbog spaljene lokalne sinagoge, te je tamošnje Židove suočio s pokršćavanjem ili progonom. 500 ih se pokorilo, a ostali su se odselili u Marseilles (Gregorius Turrensis, Historia Francorum, MGH, scr. rer. Merov., I, v, 11). 583. je kralj Hilperik naredio pokršćavanje brojnih pariških Židova (Idem, VI, 17). 591. su biskupi Narbone i Arelate prisilno pokrštali tamošnje Židove (Gregorii Papae, MGH, Ep. I, 45). U Španjolskoj je kralj Sizebut (612—20) naredio svim Židovima u kraljevstvu da se pokrste (Chronica minora, MGH, Auct. antiq., XI, 291, 480). P. Goubert, L'Espagne byzantine... RdEJ, 4, 1946, 117—120, pokušava povezati prisilna pokršćavanja u Bizantu i u Španjolskoj nekim neposrednim političkim utjecajem, ali su to pretpostavke. Vidi, bibliografiju, na i. mj. 117 ff.; također, Baron (bilj. 3), III, 24 ff.; Parker (bilj. 3), 307 ff.

²³⁸ Sharf (bilj. 3), 43, 59; Također, J. Starr, St. Maximus and the Forced Baptism at Carthage in 632, Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher 16, 1940, 192—6. Starr datira događaj 632, kao i Sharf, ali P. A. Yannopoulos, La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain 1975, 248, smatra da je do pokršćavanja došlo između 636. i 638.

²³⁹ Za suprotno mišljenje, vidi, Sharf (bilj. 3), 43—54.

Vašega cara« — zapitao je Židove guverner Kartage, i kada su oni odgovorili potvrdno, on je zaključio — »tada se svi morate pokrstiti.²⁴⁰

Ideja o Židovima kao mogućim izdajcima Carstva pojavila se još u Prokopija i djelima nekih njegovih suvremenika. Međutim, ono je bilo izloženo samo na razini teorije ili ideologije. U 7. stoljeću stanje se mijenja — i crkva, sa svoje strane, počinje otvoreno propagirati ideju o općem pokrštanju, ne toliko zbog straha od širenja judaizma (on je ionako davno već bio pobijeđen), koliko zbog ideološkog suparništva i mržnje. Tako su se u vrijeme Heraklija, čini se, ova dva srodna, ali dugo vremena razdvojena stava konačno sjedinila i Heraklije je tu ideju počeo pretakati u neposrednu praksu pokrštanjem svih Židova.

Stvarni domašaji Heraklijeva edikta nisu bili veliki, a nisu to ni mogli biti.²⁴¹ Na guvernerov zaključak da se moraju pokrstiti, Židovi su odgovorili jaukom, krikom, a onda i stavom »da se neće pokrstiti, jer trenutak još nije stigao za nas da se pokrstimo u hramu (sinagogi)«. ²⁴² »Židovski problem« Heraklijeva vremena riješio se u mnogo većoj mjeri sam od sebe — neki su Židovi pobjegli u susjedne zemlje,²⁴³ a ubrzo je velik dio teritorija na kojima su živjele jake židovske kolonije bio za Bizant izgubljen. Židova koji su ostali unutar granica Carstva bilo je osjetno manje. Dakle, iako bez realnog, dugoročnog efekta — velikog broj pokrštenih — Heraklijeva je odluka, predstavljala i krajnju točku procesa marginalizacije Židova.

Ovakve odluke vlasti pratile su od početka 7. stoljeća rasprave s poukom — pokrštanje Židova. Sve su te rasprave napisane u istočnim pokrajinama, vrlo jednostavno, slikovito, svakako različito od već spominjanih crkvenih izvora. One su postale vjerske »priče«, jer je pisac uveo ne samo dvije ili više osoba koje se prepiru, nego i narod koji sluša i pokrštava se po pobjedi kršćanskog sudionika. Osim toga, vrlo se često događaju i čuda.²⁴⁴ Najranija od ovih rasprava novoga tipa bila je između Židova Hebana i Gregencija, nadbiskupa Tefrena u Etiopiji.²⁴⁵ Nakon duge diskusije, Herban je priznao Krista, pokrstio se, a njegov su primjer slijedili i svi Židovi u etiopskom kraljevstvu.²⁴⁶ U tekstu »Učenje Jakovljevo« Jakov, i sam preobraćeni Židov, podučava učenog Židova Justusa o kršćanskoj dogmi. U početku Justus vrlo dobro brani judaizam, ali kasnije gubi strpljenje i pokušava ubiti Jakova. To je samo pokazatelj kako je judaizam, navodno, nemo-

²⁴⁰ Doctrina Jacobi (bilj. 234), PO 3, 556.

²⁴¹ I dalje su postojala neka židovska naselja u Palestini: Antiochi monachi Homilia, PG 89, 1692, tvrdi se da je redovnik, inače preobraćenik na judaizam, »otišao iz židovskih uporišta Noare i Libiade«.

²⁴² Doctrina Jacobi (bilj. 234), 557. Suvremeni izvori ponekada daju i drugačije primjere: »židovska djevojka se uhvatila za redovnika u gradu Gazi, obujmila mu noge i molila ga da postane kršćanka«. Zbog toga ju je pokrstio. Vidi, Leontii Neapolitani Episcopi, Vita Sancti Ioannis Eleemosynarii, PG 93, 1637; E. Dawes — N. Baynes, The Life of St. John the Almsgiver, u: Three Byzantine Saints, Oxford 1948, 234. Michel le Syrien, (t. II, 453, knjiga 11, pogl. 12 — vidi bilj. 143), tvrdi da su oko 670. (terminus ante quem non je ubojstvo Konstansa 668.) »mnogi Židovi bili preobraćeni na kršćanstvo«.

²⁴³ Michel le Syrien, t. II, 414, knjiga 9, pogl. 4.

²⁴⁴ Vidi, Parker (bilj. 3), 283 ff.

²⁴⁵ St. Gregentii Episcopi Tapharensis, Disputatio cum Herbano Judaeo, PG 86/1, 621—782.

²⁴⁶ Idem, 780—1. Iako Etiopija nije bila dio Carstva, vjerske su veze uvijek bile vrlo snažne. Tako se i sama po sebi nameće sličnost događanja. Usprkos pokrštanju, židovska se zajednica u Etiopiji očuvala.

ćan da se suprotstavi kršćanskim argumentima.²⁴⁷ Konačno je Justus, naravno, priznao snagu kršćanskog učenja i prihvatio Krista.²⁴⁸ Razloži zbog kojih su se ovi tekstovi pojavili nije lako objasniti. Svi su tekstovi napisani otprilike u isto vrijeme²⁴⁹ i zasnivali su se na dojmu kršćana da je judaizam pobijeđen te da više nije opasan u javnim dijalogima.²⁵⁰

Drugi način da se iskaže superiornost kršćanstva bila su čudesna pokršćavanja Židova.²⁵¹

Židovstvo se sada sve češće povezuje i poistovjećuje s đavolom i njegovim djelovanjem. Tako Jakov, židovski preobraćenik na kršćanstvo, priznaje da »jer je bio opsjednut đavolom i mrzio Krista« počinio mnoga teška nedjela.²⁵² I »Antiochi monachi Homilia« govori o redovniku na brdu Sinaj koji je poslije mnogo ljeta provedenih u ćeliji »pošto mu se u snu objavljivao đavao, prešao na židovstvo«.²⁵³ Ovakvo poistovjećivanje neprijatelja s paklom bio je najlakši način diskvalifikacije.²⁵⁴

Još je jedan faktor pridonosio pogoršavanju položaja Židova u Bizantu: ikone su se počele štovati, iako se točan datum ne može ustanoviti, u 6. stoljeću.²⁵⁵ Biskup Neapola na Cipru Leoncije u svom djelu »Sermo contra Judaeos« zagovara i uspostavljanje kulta ikona.²⁵⁶ Bijes ikonodula usmjerio se i protiv Židova: »kako je strašna tvrdoglavost ovih grešnih Židova! Koliko se puta dogodilo da padnu sjene (episkiáseis) ili da šikta krv (anablíseis), koliko je puta krv curila iz ikona i relikvija mučenika! Pa čak i nakon toga ti nerazumni ljudi, umjesto da ih preobrate takvi prizori, smatra-

²⁴⁷ Doctrina Jacobi (bilj. 234), Vidi, također, Williams (bilj. 4), 151—8.

²⁴⁸ Druga raspravljana koja je izlišno ovdje detaljnije analizirati, su: S. Anastasius Sinaita, Antiochenus Patriarcha, Disputatio adversus Judaeos, PG 89, 1203—1309. Les Trophées de Damas, PO 15, 173—297. The Conversion of the Jews of Tomei in Egypt, ed. P. Griveau u Revue de l'Orient chrétien, vol. III, Nouvelle serie (XIII), Paris 1908, 298 ff.; Vidi i Parker, 280 ff.

²⁴⁹ »Pokršćavanje Židova u Tomei« je napisano oko 622. godine — vidi, Griveau — bilj. 243, 300; »Učenje Jakovljevo« u prvoj polovini 7. stoljeća, »Trophies of Damascus« oko 680. godine (PO 15, 176 ff.).

²⁵⁰ To bi mogao biti i dio objašnjenja zašto se baš sada javljaju ovakve rasprave između kršćana i Židova u kojima kršćanstvo redovito pobjeđuje.

²⁵¹ Parker (bilj. 3), 295—7, spominje i razvrstava brojne takve primjere. Vidi, Euagrius, Historia ecclesiastica, PG 86/2, 2769; Georgius Monachus, cognomento Hamartolus, Chronicom, PG 110, 41—1286 (loc. cit. IV, 222); Nicephorus Callistus Xanthopoulos, Ecclesiastica Historia, PG 145—147, XVII, 25 — pokršćavanje židovskog dječaka i njegove majke u Carigradu. Jednom se, navodno, »povratio vid nekom Židovu koji je namazao oči krvlju redovnika ubijenih u sporu oko monofizitizma« (Zachariah of Mitylene, ed. Hamilton — Brooks, Methuen 1899, III, 6, str. 296). Međutim, Parker (bilj. 3), 296, iskrivljava činjenice, jer Zaharija ne govori o Židovima nego jasno spominje samaritanice.

²⁵² Doctrina Jacobi (bilj. 234), PO 3, 556.

²⁵³ Antiochi monachi Homilia — PG 89, 1692 B. Čini se da je, barem po mišljenju kršćana, ispravno postupio nesretni đakon koji je pod mukama prihvatio judaizam, a kasnije počinio samoubojstvo — History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, PO 1, 105—211. loc. cit. 90).

²⁵⁴ Vidi, Goldstein (bilj. 137), 39—41; B. Rubin, Der Fürst der Dämonen, Byz. Zeitschrift 44, 1951, 469—81.

²⁵⁵ Vidi, Dictionnaire (bilj. 31), I, 1463 ff.; Lexikon (bilj. 31), t. I, 690 ff.; opširno, A. Grabar, Martyrium, II, Paris 1946, 343 ff.; E. Kitzinger, The Cult of Images in the Age before Iconoclasm, Dumbarton Oaks Papers 8 (1954), 85—150. Također, Theologische Realenzyklopädie, Berlin — New York, Band XVI, Lieferung 1 62 ff.; C. Walter, Icones. L'origine du genre et les premières icones, Gèneve 1974; Idem, Le monde des icones, Gèneve 1982, 12—18.

²⁵⁶ Leontii Neapolitani Episcopi, Sermo contra Judaeos, PG 93, 1597—1609.

ju ih nepostojećim i glupima» (míthous kaí lérous).²⁵⁷ Neki su puta ikone pomogle da se Židove pokrste. Kristova ikona je omogućila kršćanskom trgovcu da vrati svoj dug Židovu Abrahamu. Vidjevši to, Abraham je odlučio da se pokrsti, namijeni svoja bogatstva kapelici u kojoj bi se čuvala ta ikona i da služi kao svećenik u njoj.²⁵⁸

Nakon Heraklijeve vladavine i njegova edikta, situacija se po Židove dugoročno stabilizirala. Kršćanska je država ili tolerirala njihovo postojanje, ili je, kao slijedeći korak, mogla ponovo narediti njihovo pokrštavanje ili istjerivanje. To se nije često događalo, ali se ipak dogodilo u vrijeme Lava III (717—741) oko 721—2. godine,²⁵⁹ zatim u vrijeme Bazilija I (867—886)²⁶⁰ i Romana Lakapena (920—944).²⁶¹ Nije to bilo ništa trajnog u politici Carstva. Bili su to prije neuspjeli pokušaji jakih, samouvjerenih careva — Lav III je nametnuo ikonoklazam i bio opsjednut religijskim problemima, kao i opasnošću od Židova koji surađuju s Arapima. Bazilije I je želio pokazati svoju pravovjernost. U prilog mu je išla i sve bolja vojno-politička i ekonomska situacija u kojoj je prisutnost židovskih trgovaca i kapitala, činilo se, bila sve manje potrebna.²⁶²

Nakon ovih pokušaja, prisilnog pokrštavanja više nema. Ništa se nije mijenjalo u pravnim propisima. Do povremenih je ispada dolazilo,²⁶³ ali se čini da su se prorijedile i do sada dvije dominantne optužbe: da su politička i religiozna opasnost za Carstvo. Oni to, malobrojni i obespravljani, nisu ni mogli biti.

Kršćanska je država uspjela u svojem naumu: obespravila je Židove u religijskom pogledu — kršćanstvo je na svaki način bilo pretpostavljeno judaizmu, obespravilo ih je i politički — nisu mogli biti birani u razne državne ili vojne službe. Ni u pravnom pogledu nisu bili ravnopravni — iako su Teodozijevi i Justinijanovi zakoni i dalje bili na snazi, a po njima su Židovi imali slobodu vjeroispovijesti, u praksi su oni bili izvan pravnog sistema. Ni kažnjavanje nedjela protiv Židova nije bilo dosljedno.

Jedina domena u kojoj Židovi nisu bili marginalizirani, nego su, čini se, bili i u samom središtu događanja bila je ekonomija, odnosno — trgovina. Sharf je u svojem radu neprekidno navodio primjere »suradnje« između Židova i kršćana u različitim razdobljima i u svim krajevima Carstva. Oni se, međutim, vremenom sve više odnose samo na koegzistenciju zbog zajedničkih ekonomskih interesa.²⁶⁴

²⁵⁷ Idem, 1602. Slične optužbe i veze mogu se naći i u djelu Ivana Damaskina: S. Ioannis Damasceni, De imaginibus, PG 94, Oratio I, 1272—6, Oratio III, 1381—8.

²⁵⁸ R.S. Lopez, The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century, DOP, 13, Washington 1959, 83, također, Variorum Reprints, »Byzantium and the World around it«, London 1978, X.

²⁵⁹ Theophanis Chronographia, I, 401, 22; Starr (bilj. 3), 2; Cambridge Medieval History, part IV/1, The Byzantine Empire, 68; Baron (bilj. 3), III, 173 ff.; Ostrogorski, Istorija Vizantije, 169.

²⁶⁰ Vidi, Starr (bilj. 3), 3—6, 127—41; Cambridge (bilj. 259), 122.

²⁶¹ Vidi, Starr (bilj. 3), 7, 151 ff.

²⁶² O razlozima pokrštavanja vidi i Sharf (bilj. 3), 61 ff.; 82 ff.; Starr (bilj. 3), 1—11. O kontinuitetu židovskih zajednica na tlu Carstva: Sharf (bilj. 3); Baron (bilj. 3) V, 54—8, 315—7.

²⁶³ Primjerice, car Andronik Komnen (1183—5), Dialogus contra Iudaeos, PG 133, 797—924.

²⁶⁴ Vidi, Yannopoulos (bilj. 238), 243—251; također, Proc. De bellis, V, 8, 41 — podatak o tome kako su židovski trgovci opskrbljivali Napulj svim potrepnim. Općenito o židovskim davanjima carskoj riznici — Baron (bilj. 3), III, 190 ff.

Na Zapadu su Židovi bili obično napadani zato što su davali zajmove s visokim kamatama. Nasuprot tome, rimsko je pravo uspostavilo legalnu kamatu za zajmove čija se visina vrlo malo mijenjala tokom bizantske povijesti.²⁶⁵ U Bizantu teološki predrasudi prema trgovini nikada nisu bili tako jaki.²⁶⁶ Ipak, u vrijeme kada se protužidovska propaganda intenzivirala — oko godine 600 — Židovi su opisivani i kao prevaranti i zajmodavci: u »Učenu Jakovljevu« čitamo o nekom maloazijskom Židovu koji se otputio u Afriku s nekoliko komada odjeće i druge robe što je pripadala jednom bogatašu. Kako je za prodanu robu trebao dobiti fiksni iznos, a ne postotak, prodao je sve to nekom svom sunarodnjaku u Kartagi u bescijenje. Druga priča govori o Židovu Abrahamu koji je posudio novac nekom kršćanskom trgovcu. Kada su trgovčeve stvari stradale u brodolomu, Abraham mu je dao i drugi kredit.²⁶⁷

Ekonomski jaki Židovi, a u drugim aspektima marginalizirani, mogli su služiti kao dokaz njihove vječne krivnje i patnje. U društvu u kojem su uvijek bile snažne težnje za nekim idealnim društvom jednakih u siromaštvu, Židovi su mogli biti i vrlo pogodna meta nezadovoljstva i bijesa naroda, u koliko bi se ono negdje i zbog čega pojavilo. U teškim, kriznim vremenima uvijek je trebalo pronaći krivca. Pojava »crne smrti« u 14. stoljeću iza zvala je u zapadnoj Evropi novi val antisemitskih ispada.

Paradoksalno ili ne, zbog ovoga već rečenoga ili zbog nekih drugih razloga, ali bizantsko društvo nije željelo asimilirati baš sve Židove. Jednom je neki kršćanin rekao: »Ja ne želim, a niti ne mogu od svih Vas napraviti kršćane. Ali, ja ću od Vas načiniti loše Židove. Naime, ustrajući u svojem porazu, Vi više niste čisti Židovi, a ni pravi kršćani, nego neka mješavina, čak i ako to ne priznajete.«²⁶⁸ Neki su Židovi čak i prihvatili kršćanstvo, ali su i dalje potajno poštovali židovske vjerske običaje. O njima govore odredbe II Nikejskog koncila 787. godine kojima se traži da ih se izbaci iz crkve, te da oni i dalje žive u Carstvu kao Židovi, lišeni privilegija namijenjenih kršćanima.²⁶⁹ I u izvoru zvanom Sargis d'Aberga, nastalom u 7. stoljeću, tvrdi se da će one koji su pokršteni protiv volje snaći nevolje i kazne.²⁷⁰ Kršćani su čak imali i poslovicu — »kada se pokrsti Židov, to je kao da se pokrsti magarac.«²⁷¹ Konačno, i Ivan, biskup Nikioua, tvrdi da su se Židovi pokazali kao loši kršćani.²⁷²

Kako se odnos bizantskog društva prema Židovima mijenjao, tako se mijenjala i židovska zajednica u Bizantu. I ne samo u Bizantu, nego i u čitavoj kršćanskoj Evropi. Rezultat svih tih promjena bio je da su se Židovi odrekli sami onoga što su im i zakoni zabranjivali — judaizam više nije agresivna religija koja nastoji pridobiti nove vjernike, nego se zatvara u sebe. Od 6. i 7. stoljeća skoro potpuno iščezavaju primjeri prelaženja s kršćanstva na judaizam. Otada se može govoriti da je židovstvo sve više označena etničke, pa čak i nacionalne pripadnosti.

²⁶⁵ Vidi, G. Cassimatis, *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin*, Paris 1931.

²⁶⁶ Lopez (bilj. 258), 69—85.

²⁶⁷ Idem, 82—3.

²⁶⁸ *Trophies of Damascus*, PO 15, 63.

²⁶⁹ Argenti (bilj. 11), 61.

²⁷⁰ *Doctrina Jacobi* (bilj. 234), PO 3, 557.

²⁷¹ *History of the Patriarchs* (bilj. 253), 121—2.

²⁷² John of Nikiou (bilj. 219), 162—3.

Kasna je antika za Židove bilo krizno razdoblje: judaizam nije mogao ostati pošteđen općeg osjećaja malodušnosti i pesimizma karakterističnog, uostalom, za to prijelazno vrijeme. Neposredna posljedica toga je da se židovska povijest — posebice u Bizantu — u dvostoljetnom periodu prije Muhameda uopće ne može rekonstruirati po vlastitim zapisima.

Tako je Bizantsko Carstvo, tolerirajući neke od aktivnosti Židova na svojem teritoriju, ipak provodilo kršćansko načelo jednoobraznosti — »Ut sint unum« — »da budu jedno«, odnosno, »da budemo jedinstveni« koje je u ovakvom obliku proklamirano na Zapadu. Proces marginalizacije Židova i njihova kasnija izoliranost samo su neke od manifestacija ovih bizantskih teokratskih principa.

Summary

THE MARGINALIZATION OF JEWS IN BYZANTIUM: 4TH TO 7TH CENTURIES

Dr. Ivo Goldstein

It seems that scholars generally omitted to underline one more or less obvious fact: that from the reign of Theodosius I (379—395) until approximately the reign of Heraclius the position of Jews in the Empire deteriorated, or, to put it another way, »marginalization« was introduced into various facets of everyday life. Moreover, scholars dealing with »Adversus Iudaeos« treatises have not paid too much attention to the fact that Christian authors progressively became more irreconcilable towards Judaism, and later, towards Jews themselves.

In addition, it seems that contemporary historical works or chronicles have not been treated adequately. Their authors were not directly linked with, or influenced by, the government or the church. They frequently mentioned Jews, but facts were generally transmitted without commentary, as mere information about single events. The only question was whether the account of events was authentic — whether the information was true or false, but these accounts can tell us much about the attitudes of their authors, and even about the attitudes of the social ranks to which they belonged (predominantly intellectual circles in the wider sense of the word). These accounts can also serve as a testimony to the behaviour and ideas of the masses. Only by incorporating the opinions and activities of those who govern, those who pray and those who work, is it possible to construct a mosaic of social views and actions characteristic of society of the early Byzantine Empire and of its attitude towards Jews. The actual situation was the result of mutual interactions between these three factors. One or other of them would be dominant at specific periods.

Thus the Christian Empire succeeded in its aim of placing Christianity above Judaism, and Jews were discriminated against Christians. As they could not be appointed for any civil or military service, they were deprived politically. Although the Codes of Theodosius II and Justinian were still used (according to them Jews were granted basic religious tolerance), in practice, Jews were outside the judicial system. Punishment for anti-Jewish crimes had never been consistent.

On the other hand, the only part of everyday life where Jews were not marginalized was at its very centre, in the economy and in trade. Sharf constantly quoted examples of »cooperation« between Jews and Christians at various times, throughout the Empire. But these examples are only those of common economic interest. While simultaneously economically strong and occupying a role on the edge of society, Jews were the proof of their eternal guilt and suffering, because they dealt with trade and usury, disgraceful professions for Christians. They were a useful target for any social unrest. In times of crisis, there would always be a scapegoat.

Paradoxically or not, because of the above or other reasons, Byzantine society did not want to assimilate all Jews. A Christian said: »I do not wish to, or rather I cannot, make you all Christians. But I do make you bad Jews. For in pursuing your own defeat, you are no longer pure Jews nor fully Christians, but hybrids, even if you do not admit it«. Some Jews were baptized, but continued to observe Jewish holidays and customs. The Christians even had a proverb — »when a Jew is baptized, it is as if one baptized an ass«.

As the attitude of Byzantine society towards Jews altered, so Judaism itself was changing: and not only in Byzantium, but in Europe as well. The result of all these changes was that Jews resigned themselves to what Christians had prescribed for them; Judaism was no longer an aggressive religion, trying to convert new believers, but was confined to itself. Examples of conversion to Judaism almost disappear from the sixth and the seventh centuries.

So the Byzantine Empire, although tolerating the existence of Jews within its frontiers, carried out the medieval Christian principle of uniformity — »Ut sint unum« — »let them be one«, or, »let them unify«. The process of the marginalization of Jews and their isolation in society is only one of the manifestations of this Byzantine theocratic principles.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 23

ZAGREB

1990.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.